

Technická univerzita v Liberci

FAKULTA PEDAGOGICKÁ

Katedra: Geografie

Studijní program: Učitelství pro II. stupeň ZŠ

Kombinace: Tělesná výchova – zeměpis

**ZEMĚPISNÉ EXKURZE
S ENVIRONMENTÁLNÍ TÉMATIKOU
PRO 2. STUPEŇ ZŠ**

**FIELD TRIPS IN GEOGRAPHY
WITH ENVIRONMENTAL THEMES
FOR SECONDARY SCHOOL (YEAR 6 – 9)**

Diplomová práce: 08–FP–KGE–07

Autor:

Stanislav DVOŘAN

Podpis:

.....

Adresa:

Pod Rapidem 16

100 00, Praha 10

Vedoucí práce: Mgr. Jaroslav Vávra, PhD.

Konzultant: Mgr. Vít Štrupl

Počet

stran	slov	obrázků	tabulek	pramenů	příloh
71	14 855	5	9	22	10

V Liberci dne: 9. 5. 2008

Zadání strana 1

Zadání strana 2

Prohlášení

Byl jsem seznámen s tím, že na mou diplomovou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé diplomové práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li diplomovou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědom povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Diplomovou práci jsem vypracoval samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím diplomové práce a konzultantem.

V Liberci dne: 9. 5. 2008

Stanislav Dvořan

Poděkování:

Děkuji Mgr. Jaroslavu Vávrovi, PhD. za odborné vedení mé práce a za cenné připomínky při její tvorbě.

Děkuji také učitelům škol, díky kterým jsem blíže poznal problematiku, se kterými jsem svou práci konzultoval a jejichž zásluhou jsem mohl své návrhy vyzkoušet v praxi. Mé díky patří zejména Mgr. Martině Chvojkové, Mgr. Jaroslavu Buchtovi a Mgr. Vítu Štruplovi.

ZEMĚPISNÉ EXKURZE S ENVIRONMENTÁLNÍ TÉMATIKOU PRO 2. STUPEŇ ZŠ

DVOŘAN Stanislav

DP - 2008

Vedoucí DP: Mgr. Jaroslav Vávra, PhD.

Klíčová slova

Exkurze, environmentální výchova, Školní vzdělávací program, pracovní listy, bezpečnost žáků, exkurzní fáze, výchovné působení exkurzí

Resumé

Cílem mé diplomové práce, která se zabývá zeměpisnými exkurzemi na 2. stupni ZŠ, bylo představení a analýza této vyučovací formy, která je ve školní praxi i v kontextu probíhající školské reformy poměrně často využívána, ale teoreticky dosud málo popsána.

Práce je rozdělena na teoretickou část, která se zaměřuje na problematiku pořádání exkurzí, jejich fáze, problémy při přípravě a uskutečnění, ale také jejich přínosy pro výchovně vzdělávací proces. Dále na část praktickou, která vychází z teoretické, využívá osvědčené metodické postupy, doporučení zkušených pedagogů, vlastní poznatky a také další zdroje. Obsahuje zároveň obecně použitelné návrhy zeměpisných exkurzí pro základní školy v České republice, ale i zkušenosti získané při jejich uskutečnění ve školním roce 2007/2008.

FIELD TRIPS IN GEOGRAPHY WITH ENVIRONMENTAL THEMES FOR SECONDARY SCHOOL (YEAR 6 – 9)

DVOŘAN Stanislav

DP - 2008

Supervisor: Mgr. Jaroslav Vávra, PhD.

Key words

Field trips, environmental education, school education program, worksheets, safety of pupils, phase of field trip, discipline aspects by field trips

Summary

The aim of my diploma thesis which describes field trips at secondary schools is to introduce and analyze this teaching form. This form is in the running school reform often used but theoretical description is often missing.

The thesis has two parts. The first one is theoretical, which concentrates on field trip realisation, its stages, problems by preparation and procedure, but also on its contribution for educational process. The second, practical part, uses the theoretical background, methodological procedures, recommendation of teachers, my own knowledge and other resources. It contains generally usable proposals of field trips for secondary schools in the Czech Republic, but also knowledge gained during their realisations in the school year 2007/2008.

EXKURSIONEN IN GEOGRAPHIE MIT UMWELTTHEMATIK FÜR MITTESCHULE

DVOŘAN Stanislav

DP - 2008

Betreuer: Mgr. Jaroslav Vávra, PhD.

Schlüsselbegriffe

Exkursionen, Umweltterziehung, Schulausbildungsprogramm, Arbeitsblatt, Sicherheit der Schüler, Phasen der Exkursionen, Erziehungsaspekt der Exkursionen

Zusammenfassung

Das Ziel meiner Diplomarbeit, die sich mit den geographischen Exkursionen in der Mitteschule¹ beschäftigt, war die Vorstellung und Analyse dieser Unterrichtsform, die in der Schulpraxis und auch im Kontext der laufenden Schulreform relativ häufig genutzt, aber bisher theoretisch wenig beschrieben wird.

Die Arbeit besteht aus einem theoretischen Teil, der sich auf die Problematik der Organisation der Exkursionen, ihre Phasen, Probleme bei Vorbereitung und Durchführung, aber auch auf die Beiträge für den Ausbildungsprozess konzentriert. Der praktische Teil geht aus dem theoretischen Teil heraus, nutzt geprüfte Methoden, Empfehlungen erfahrener Pädagogen, eigene Entdeckungen und auch andere Quellen. Sie beinhaltet auch allgemein anwendbare Vorschläge geographischer Exkursionen für Mittelschulen in der Tschechischen Republik und gleichzeitig auch Erfahrungen, die bei ihrer Durchführung im Schuljahr 2007/ 2008 erworben wurden.

¹ Mittelschule wird in Tschechien als „zweiter Stufe der Grundschule“ bezeichnet.

OBSAH:

1.	ÚVOD.....	11
2.	ANALÝZA SOUČASNÉHO STAVU.....	13
2.1.	Rozdělení literatury	13
2.2	Zahraniční zdroje	18
3.	VÝCHODISKA ZEMĚPISNÝCH EXKURZÍ	19
3.1	Definice	19
3.2	Fáze exkurze.....	22
3.2.1	Činnosti před započítím exkurze	23
3.2.2	Hlavní část	41
3.2.3	Zhodnocení a využití exkurze	42
3.2.4	Exkurzní fáze v zahraničních zdrojích	43
4.	DOTAZNÍK	46
5.	PRAKTICKÁ ČÁST	50
5.1.	Exkurze pro 6. ročník ZŠ	52
5.1.1	Obecná část.....	53
5.1.2.	Exkurze TGM	54
5.2	Exkurze pro 7. ročník ZŠ	54
5.2.1	Obecná část.....	55
5.2.2.	Exkurze TGM	55
5.3	Exkurze pro 8. ročník ZŠ	56
5.3.1	Obecná část.....	57
5.3.2.	Exkurze TGM	57
5.4	Exkurze pro 9. ročník ZŠ	62
5.4.1	Obecná část.....	63
5.4.2	Exkurze TGM.....	64
6.	ZÁVĚR.....	69
7.	POUŽITÁ LITERATURA	71

Seznam příloh:

Příloha 1: Dotazník

Příloha 2: Vnitřní předpis – doporučení pro vedoucí školních výletů - BOZP

Příloha 3: Poučení žáků o bezpečnosti před exkurzí či výletem

Příloha 4: Povolení školního výletu, exkurze

Příloha 5: Vyúčtování školního výletu, exkurze, školy v přírodě

Příloha 6: Hodnocení exkurze

Příloha 7: Pracovní list – 8. ročník

Příloha 8: Fotodokumentace – exkurze 8. ročník

Příloha 9: Pracovní list – 9. ročník

Příloha 10: Fotodokumentace – exkurze 9. ročník

1. ÚVOD

Téma diplomové práce Zeměpisné exkurze s environmentální tematikou pro 2. stupeň ZŠ jsem si vybral z několika důvodů. Ve své krátké učitelské praxi se pokouším využívat i netradiční způsoby výuky. Exkurze v této souvislosti pokládám za velmi efektivní a atraktivní, i když poměrně málo probádané formy. Exkurze mohou do vyučovacího procesu vnést nové prvky. Vhodné zařazení exkurze do probíraného tématu může zkvalitnit a rozšířit "běžný" výklad ve třídě, zdaleka ale nejde o pouhou doprovodnou akci. Na exkurze se určitě vztahuje tradované čínské rčení, které se dá vyjádřit slovy: „Řekni mi a já zapomenu; ukaž mi a já si zapamatuji; nech mne to dělat a já pochopím.“² Nezanedbatelný vliv má příprava a průběh exkurze na sociální klima třídy, úroveň spolupráce žáků, samostatnou i skupinovou přípravu úkolů, vztah k učiteli, schopnost prezentace své práce před třídou apod. Exkurze také do jisté míry pomáhá při formování třídního kolektivu - učitel může promyšlenými kroky zejména při přípravě exkurze ovlivnit sociální vazby, využít a těžit z povah, zájmů a vědomostí jednotlivých žáků.

Exkurze samozřejmě nejsou samospasitelné. Na problémy naráží již samo zařazení exkurzí do plánu výuky. Často se argumentuje vyvolanými komplikacemi - zameškané hodiny, nutnost suplování, složitost příprav, finanční zajištění apod. Kritici také vcelku oprávněně poukazují na jistá bezpečnostní rizika spojená s opuštěním školní budovy. Poměrně složitý a zejména málo přehledný je také právní rámec exkurzí a podobných akcí.

Cílem práce bylo shromáždit a zhodnotit literaturu a jiné dostupné zdroje a na tomto základě naznačit možný metodický postup při pořádání exkurzí na základních školách. Poukázat také na problémy, které mohou nastat v přípravě i na samotné exkurzi, případně porovnat s exkurzemi pořádanými na zahraničních školách. Literatura k tématu je ale omezená a většinou se zabývá konkrétními exkurzemi – jedná se vlastně „jen“ o exkurzní průvodce. Významným zdrojem informací se proto staly osobní

² KOVALIKOVÁ, Susan, OLSENOVÁ, Karen. *Integrovaná tematická výchova*. 2. upr. vyd. Kroměříž : Spirála, 1995. 304 s. ISBN 80-901873-1-5. (s. 9)

zkušenosti a názory jednotlivých učitelů, které jsem získával při své pedagogické praxi, ale zejména cíleně při tvorbě této práce.

Tvorbě práce také pomohlo vyhodnocení dotazníku rozeslaného pomocí elektronické pošty náhodně vybraným základním školám v celé ČR a v zahraničí (Německo, Spojené království, USA). Otázky se týkaly zejména rozšířenosti a obvyklosti zeměpisných exkurzí na ZŠ, problémů, se kterými se potýkají učitelé, kteří je připravují apod. (viz Příloha 1).

V druhé, prakticky zaměřené části jsem navrhl obsah a metodiku několika exkurzí (pro každý ročník 2. stupně ZŠ jednu). V 6. třídách je již ale v současné době aplikován RVP v podobě konkrétního ŠVP. Proto se mohou témata navrhovaných exkurzí lišit od situace v konkrétní škole. Pokud budou učitelé chtít tuto práci využít pro přípravu exkurzí, jistě si obsah uzpůsobí podle konkrétní podoby ŠVP na svém působišti.

2. ANALÝZA SOUČASNÉHO STAVU

2.1. ROZDĚLENÍ LITERATURY

Dostupná literatura k tématu diplomové práce je podle původu a zaměření rozdělena do tří kategorií. Každá kategorie se věnuje exkurzím z jiného úhlu a východisek a přiznává jim rovněž odlišnou váhu a význam ve výuce.

Ve **slovníkové literatuře** jsou exkurze obecně vymezeny a definovány. V některých případech se zde objevují i metodické otázky, které jsou jinak v této literatuře zmíněny jen okrajově.³ S vymezením pojmu exkurze se lze setkat jak v pedagogických slovnících, tak i v jiných publikacích, encyklopediích, obecných slovnících apod. Je to vyvoláno možností různých výkladů pojmu exkurze.

V **odborné literatuře (pedagogické)** autoři pojednávají zejména o postupech při organizování exkurzí. Tato literatura obsahuje nejen definice pojmů, ale je v ní rozebrána i konkrétní posloupnost činností při exkurzích, které přímo souvisí s odborností jednotlivých autorů.⁴

Další **odborná literatura (nepedagogická)** se zabývá zejména úzce odborně zaměřenými exkurzemi a představuje vlastně exkurzní průvodce. Využití této literatury při tvorbě diplomové práce bylo proto poměrně malé.⁵

Specifický okruh literatury by mohl být nazván jako **dobová literatura**. Při jejím čtení si uvědomujeme, že exkurze mají u nás dlouhou tradici, i když ve své době v jiném pojetí, než je vnímáme dnes. V meziválečném období se v české literatuře

³ KUJAL, Bohumír a kol. *Pedagogický slovník*. 1. vyd. Sv. 2. Praha : SPN, 1965. 238 s.

⁴ Slavík, M., Miller, I. *Oborová didaktika: textová studijní opora*. Praha: ČZU, 2004. ISBN 80-213-1145-2.

⁵ Např. FENCL, František. *Exkurze žáků III. ročníku SEŠ do podniku v předmětu podniková ekonomika*. 1. vyd. Praha : SNTL, 1976. 102 s. Autor se zabývá exkurzemi žáků do průmyslových podniků. Důraz je kladen na prohlídku výrobních provozů, chybí ale pochopení významu propojení zásobovacích, expedičních a výrobních činností. Žák tedy získává jednostranný pohled na složitý výrobní komplex a navíc je jen pasivním divákem.

objevuje např. publikace PhDr. Kamily Spalové.⁶ V době, kdy si český národ po vzniku samostatné republiky teprve zvykal na své postavení vládnoucího státotvorného národa, vystupovaly ve výuce zeměpisu výrazně do popředí kulturně - osvětové prvky, které měly vést k upevňování národní identity a pocitu národní hrdosti. „Vystoupíme-li na Bezděz,“ psala Spalová, „majíce mapu a orientační tabulku před sebou, můžeme sledovati jednotlivá horská pásma. Na západ ohraničuje obzor Milešovka a Krušné hory, jež končí u průsmyku Nakléřovského, důležitého průchodního území. Také v jeho okolí bylo bojováno (Chlumec roku 1126 a 1813).“⁷

Z těchto slov je jasně patrné nejen tehdejší pojetí vlastivědné exkurze, ale i nápadná podobnost s dnes již zažitým způsobem propojení jednotlivých předmětů pomocí mezipředmětových vazeb. V současnosti používanou formu tzv. pracovních listů předešla autorka na jiném místě slovy: „Odtud podnikneme nejzajímavější vycházku údolím Kamenice, jež tvoří Edmundovu soutěsku a Pravčickou bránu, která je nejpřednější okrasou Českosaského Švýcarska, 614 m vysoká, s nádhernou vyhlídkou. Ruční práce: Znázornění některé význačné pamětihodnosti.“⁸

V krátkém úryvku vyniká krásný dobový jazyk Spalové, ale také její nadšený popis krás české země. V rámci ručních prací měli žáci za úkol sami znázornit některou z přírodních pamětihodností – dnes je tato forma aktivizace účastníků exkurzí čím dál častěji využívána. Dá se dokonce říci, že na některých školách tvoří pracovní listy osu celé exkurze. V něm žáci řeší jednotlivé úkoly, zaznamenávají nové poznatky, tvoří náčrtky apod.

⁶ SPALOVÁ, Kamila. *Republika Československá na podkladě kulturně - zeměpisném : Zeměpis prací tvořivou*. 2. upr. vyd. Praha : Ústřední nakladatelství a knihkupectví učitelstva československého, 1931. 271 s.

Pozn.: PhDr. Kamila Spalová se narodila 15. 12. 1871 v Rakovníku a zemřela 5. 2. 1953 tamtéž. Byla první českou učitelkou s doktorátem filosofie. Působila v Rakovníku a poté v Praze nejdříve v Československém pedagogickém ústavu J.A.K. a poté jako ředitelka dívčí školy ve Vršovcích a na Vinohradech. Věnovala se metodice zeměpisu, z děl zmiňuji *Metodiku zeměpisu* a *Z domova do světa s mapou I., II.*

⁷ Spalová, c.d., s. 112

⁸ Spalová, c.d., s. 117

Zprávy ze školního prostředí zprostředkovávají také **média**. Většinou se zabývají aktuálními a do jisté míry i „skandálními“ problémy, kterými jsou např. zranění žáka při školní akci, šikana, vandalství apod. Výjimku z tohoto pravidla tvoří článek z *Deníku*⁹, který popisuje netradiční způsoby výuky, které do určité míry korespondují s tématem diplomové práce.

Obrázek 1: "Netradiční" výuka žáků ZŠ Jesenice

⁹ PERKNEROVÁ, Kateřina. Karolínka pláče kvůli škole. Když tam nemůže. *Deník : Události & témata*. 11.4.2008, č. 86, s. 9.

Literatura přináší relativně velké množství definic exkurzí. Obecně se dá dokonce říci, že co autor, to jiná definice pojmu a jeho obsahu. Jednotlivé definice lze rozdělit podobně jako literaturu: Ve slovníkových definicích pojmu exkurze platí zvláštní pravidlo. Čím je pedagogický slovník starší, tím je pojem exkurze popsán šířeji a obsáhleji. Srovnání lze provést např. u Pedagogického slovníku z r. 1965¹⁰ a Pedagogického slovníku z r. 1995¹¹. V prvním případě je exkurzím věnováno osm odstavců, ve druhém pouze jeden a to o pouhých dvou větách! Zdá se, že se zde prolínají dvě základní příčiny.

V současné době je možné přiblížit obsah a konkrétní prostředí exkurze žákům přímo ve třídě pomocí multimédií (TV, video, internet, dataprojektor apod.). Moderní technika ale nemůže zprostředkovat ducha místa a další prvky, které dělají exkurzi exkurzí. V době vydání Pedagogického slovníku z r. 1965 tato možnost ovšem neexistovala, resp. existovala ve velmi omezené míře. Proto se zřejmě exkurzím věnovalo více pozornosti a byly také v konečném důsledku více ve školách využívány. Nutno podotknout, že dobou, kdy se exkurze dočkaly největšího zájmu, byla poválečná doba. V tomto období se také exkurze profilovaly stále více jako naučné (s důrazem na výrobní prostředí), na rozdíl od pojetí Spalové, kdy měly spíše popisný a kulturně osvětový (vlastivědný) charakter, i když s prvky, které se objevují v soudobých exkurzích.

Větší zájem o exkurze a tudíž i větší množství literatury, která se problematikou zabývala, byl téměř jistě vyvolán snahou minulého režimu o „...spojování školy se životem“.¹² Exkurze byly většinou spojeny s návštěvou výrobních jednotek, zemědělských družstev apod. V této době byly exkurze také vnímány jako inspirace žáků pro následné zaměření jejich studia a uplatnění po ukončení základní školy. V konečném důsledku se tedy jednalo i o volbu povolání, na což někteří autoři poukazují.¹³

¹⁰ Kujal, c.d., s. 20-23

¹¹ PRŮCHA, Jan, WALTEROVÁ, Eliška, MAREŠ, Jiří. *Pedagogický slovník*. 1. vyd. Praha : Portál, 1995. 292 s. ISBN 80-7178-029-4.

¹² Kujal, c.d., s. 20-23

¹³ MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Exkurze v družinách mládeže*. 1. vyd. Praha : SPN, 1959. 69 s.

V současné době by se dalo ale očekávat, že se zvyšujícím se důrazem na otázky ochrany životního prostředí bude na školách exkurzí s tímto zaměřením přibývat a budou i více popsány v literatuře. Např. v libereckém regionu je již připravena řada programů exkurzí, které pořádají soukromé subjekty (většinou neziskové organizace – např. Společnost přátel přírody, o. s.), nebo subjekty, které byly zřízeny přímo krajem (např. Středisko ekologické výchovy Libereckého kraje – STŘEVLIK apod.). Jedná se o exkurzní programy, které jsou připraveny pro jednotlivé věkové kategorie – od předškolních dětí až po studenty středních škol. Tyto exkurze budou jistě přínosné a jsou určitě jednou z možností, jak žáky s environmentální problematikou jako významným pilířem RVP seznámit. Bohužel je jejich obsah většinou pevně daný a tak neumožňuje tematické prolínání s jinými předměty (v tomto případě se zeměpisem). V zahraničí existuje řada organizací zabývajících se exkurzemi. Jako příklad zde uvádím profesionální organizaci Barcelona Field Studies Centre¹⁴, která pořádá např. exkurze se zeměpisnou, biologickou, ekologickou tematikou. Tato organizace nabízí kompletní zajištění exkurzí podle požadavku, včetně ubytování apod.

¹⁴ *Barcelona Field Studies Centre* [online]. 2008 , Page update 21/04/08 [cit. 2008-04-22]. Dostupný z WWW: <<http://geographyfieldwork.com/>>.

2.2 ZAHRANIČNÍ ZDROJE

Zahraniční zdroje informací, které se týkají postupů a didaktických zásad exkurzí, je dnes možné najít především pomocí internetu. Významným podnětem jsou také osobní zkušenosti učitelů, kteří působí na zahraničních (německých) školách a exkurze v tomto prostředí také pořádají. Literatura, která byla stěžejní pro tuto část práce, pochází ale z anglicky mluvícího prostředí.

Anglicky psaná literatura rozlišuje základní pojmy, u kterých je nutno respektovat významový překlad, nikoliv doslovný. Jde o pojmy *Field Trip* a *Excursion*. V této literatuře je definován obsah a význam těchto slov různou formulací, ale lze je zobecnit na příkladu Kanadské organizace *Depend Education Management*¹⁵. Zde **Field Trip** znamená jednodenní exkurzi skupiny (třídy) například do muzea, divadla anebo za jiným účelem, který je dán vzdělávacím programem. Rozhodující je přitom doba trvání exkurze, která nepřekročí délku jednoho dne. Naproti tomu **Excursion** označuje vícedenní opuštění školy jednou nebo více třídami. Proto je nutné o exkurzích, které jsou navrženy v této práci, mluvit jako o *Field Trips*, nikoliv *Excursions*.

¹⁵ *Depend Education Management* [online]. 2006 , Last Modified : 2006-08-09 [cit. 2008-04-20]. Dostupný z WWW: <http://www.forces.gc.ca/dgcb/educat/Osap/engraph/osap_200_15_1_e.asp>.

3. VÝCHODISKA ZEMĚPISNÝCH EXKURZÍ

3.1 DEFINICE

Exkurze pochází ze slova latinského původu *excursio* - vycházka. Školní exkurzi lze tedy chápat jako jednu z organizačních forem vyučování konaného mimo školu a podle některých autorů i jako vyučovací metodu příbuznou metodám laboratorním. „Exkurze jsou jedním z prostředků spojování školy se životem“¹⁶, v současné době se spíše používá slovní obrat příprava na život, spojení teorie s praxí apod., které jsou významově blízké. Kromě exkurze v jednom předmětu, např. v zeměpisu, lze organizovat též exkurze víceoborové. Dnes je již zažitý pojem mezipředmětová vazba a průřezové téma. Lze použít spojení např. historicko – geografická exkurze aj.

Z historického hlediska lze zavádění exkurzí do výuky sledovat již v 19. stol. zejména v souvislosti s bojem proti formalismu ve vyučování. V té době šlo především o přírodu a děje, které se v ní odehrávají, přípravu na život v tomto prostředí atd. V přeneseném smyslu se názvem exkurze označuje i kolektiv konající exkurzi.

Exkurze je možno také vymezit srovnáním s příbuznými pojmy a činnostmi. Např. Mojžíšek¹⁷ ještě rozlišuje námětovou vycházku a vycházku, resp. výlet. Exkurzi pak vidí jako „organizační formu vyučování výchovného a vzdělávacího procesu, při němž opouštíme učebnu nebo pracovnu a jdeme s žáky do přírody, do výrobní dílny, muzea aj. Organizačně se pak liší od běžné vyučovací hodiny.“¹⁸

Přes podobnost obsahu slov exkurze a vycházka (podobnost jazykovou) cítí dle Mojžíška někteří pedagogové jistý rozdíl. Exkurze má podle jejich názoru převážně studijní ráz, vycházka má ráz více relaxační. Závisí především na převažující části obsahu. Nelze totiž vyloučit a je naopak velmi pravděpodobné, že exkurze bude mít ve svém obsahu relaxační složku (která bude jistě působit jako jeden z motivačních prvků, ale nesmí dominovat) a naopak, že vycházka bude obsahovat i naukové prvky. Zhruba uprostřed pomyslné osy, ale blíže k vycházce, leží námětová (tematická)

¹⁶ Kujal, c.d., s. 20-23

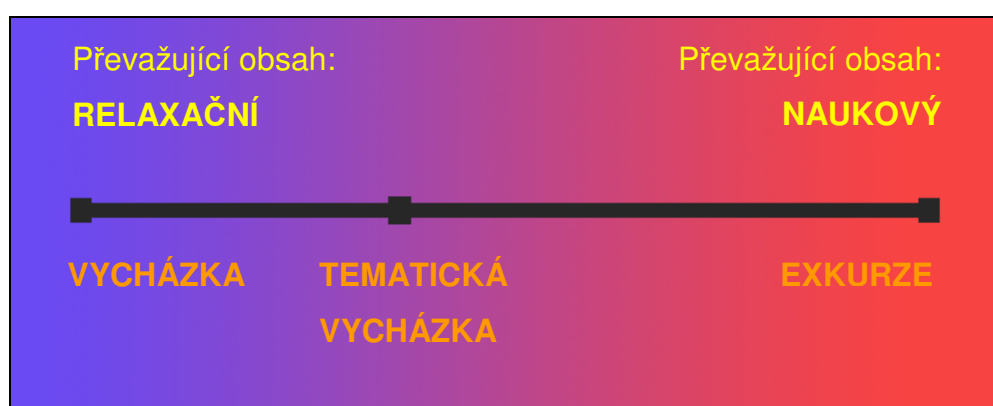
¹⁷ Mojžíšek, c.d., s. 5-8

¹⁸ Mojžíšek, c.d., s. 5

vycházka, která je sice řazena k exkurzím, ale svůj výrazný podíl zde má právě složka relaxační. Odlišnost těchto tří pojmů může být dána např. aktivitou žáků - na exkurzi se žáci aktivně připravují a účastní, na tematické vycházky a vycházky výrazně méně.

Vycházky, které trvají více dní, jsou výlety. Často tak bývají označovány v pedagogickém i nepedagogickém prostředí, někdy i s poněkud ironickým podtextem.

Pro ilustraci je přiložena osa, na které jsou patrné odlišnosti výše uvedených organizačních forem.

Obrázek 1: Osa s rozlišením jednotlivých pojmů dle jejich obsahu

Zajímavou soudobou definici přináší Ivan Miller¹⁹, který se zabývá didaktikou odborných předmětů na ČZU v Praze. Obecné vymezení lze přitom použít i pro ZŠ: „Exkurze je forma výuky, která probíhá jako řízené pozorování v originálních provozních podmínkách takového prostředí, které by se žákům obtížně jiným způsobem přibližovalo nebo které chce učitel žákům přiblížit pro prohloubení teoretických poznatků a konfrontovat je s praxí. S exkurzemi počítá i učební plán školy a záleží do značné míry na vyučujícím, jaké exkurze v odborném předmětu se mu podaří do plánu školního roku začlenit. Je možné doporučit např. exkurzi na profesionální

¹⁹ Pozn.: S ing. Millerem jsem problematiku exkurzí rozebíral osobně. Je zajímavé, že zvlášť doporučoval využití publikací prof. Mojžíška, jako člověka, který se různými organizačními formami a didaktikou exkurzí zabýval v minulosti snad nejvíce.

meteorologickou stanicí, do laboratoří či zkušebních stanic ÚKZÚZ, do šlechtitelských stanic výzkumných ústavů, do podniků na zpracování zemědělských produktů, do zemědělských podniků se špičkovou technologií apod.“²⁰

V odborných textech se ve většině případů objevují exkurze jen ve formě exkurzních průvodců a věnují se pouze vlastnímu provedení exkurze. Jejich obsah je pak velmi konkrétní, odborný a není pro žáky základní školy využitelný. Teorií exkurzí a jejich metodickou stránkou se tyto průvodci nezabývají. Exkurzní průvodce většinou připravují organizace, které pořádají odborné exkurze profesionálně. Zvláštním druhem nebo typem organizátorů jsou katedry vysokých škol, které vydávají rovněž průvodce, např. Katedra geografie TUL.²¹

V zahraničních zdrojích informací jsou definice exkurzí podobné jako v naší literatuře, vyzdvihují se především kladné stránky, týkající se porozumění jevům, které jsou studovány v reálném prostředí.²² Např. Greg Goodmacher působící na Kwassui College v Japonsku uvádí ještě navíc, že exkurze „...přinášejí studentům tvář v tvář reálné problémy a pomáhají studentům propojit globální problémy s problémy místa, kde žijí nebo které pozorují.“ Exkurze také přímo označuje za „...osvěžující obměnu klasického školního stereotypu.“²³

²⁰ MILLER, Ivan. *Didaktika odborných předmětů: Učební text - učitelství odborných předmětů* [online]. Praha : 2001 [cit. 2008-04-19]. Dostupný z WWW: <<http://miller.wz.cz/>>.

²¹ *Exkurze do Lužice TU Chemnitz a TU Liberec : Podklady*. [s.l.] : [s.n.], 2007. 94 s.

²² *Why Take Field Trips?* [online]. 2005 [cit. 2008-04-20]. Dostupný z WWW: <<http://www.campsilos.org/excursions/grout/fieldtrip.htm>>.

²³ GOODMAN, Greg. *Designing Environmental Field Trips* [online]. 1998 [cit. 2008-04-19]. Dostupný z WWW: <<http://www.jalt.org/global/33Des.htm>>.

3.2 FÁZE EXKURZE

Všichni autoři se shodují, že exkurze rozdělujeme na tři relativně samostatné celky, z nichž každý má svůj význam a nemůže být přehlédnut nebo opomenut.²⁴

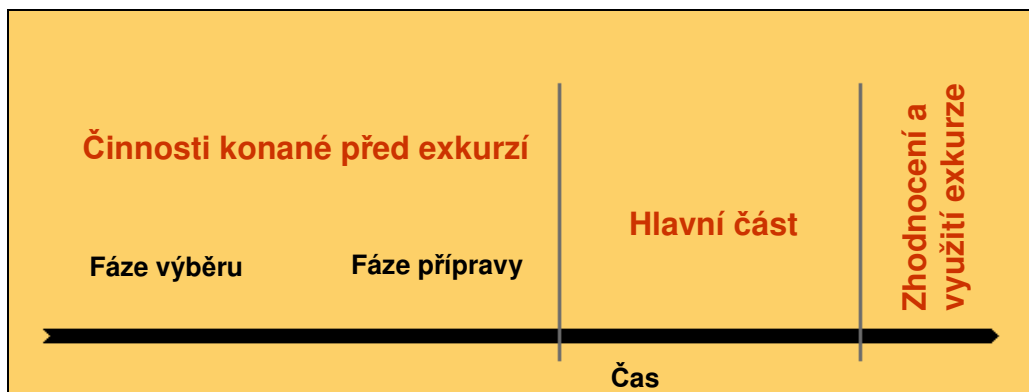
V literatuře rozlišují a popisují následující:

- a) **Činnosti před započítím exkurze**
- b) **Hlavní část**
- c) **Zhodnocení a využití exkurze**

Vymezení lze chápat z několika hledisek. Základní je hledisko časové, které není v literatuře sice popsáno, ale lze ho odvodit od hlavní části. Pro ilustraci je přiložena časová osa, která ohraničuje trvání jednotlivých fází. Časové vymezení je dáno průběhem samotné exkurze, kdy začátek hlavní části exkurze je např. odchod ze školy, sraz na nádraží apod. a naopak konec hlavní části je čas příchodu do školy, odchodu z nádraží apod.²⁵

²⁴ Viz možné srovnání Kujal, c.d., s. 20-23 a Mojžíšek, c.d., s. 37-58

²⁵ Pozn.: Dalšími hledisky mohou být např. hlediska pedagogická a organizační přípravy, přičemž jsou podle mého názoru obě hlediska stejně důležitá. I sebelepší záměr exkurze může zcela pokazit např. fakt, že třída zmešká vlakový spoj. Naopak výborné zvládnutí organizační složky ještě není zárukou úspěšné exkurze, pokud je nevhodně zvoleno téma exkurze, obsah, struktura, nedostatečná příprava apod.

Obrázek 1: Délka trvání jednotlivých fází exkurze v závislosti na čase

3.2.1 Činnosti před započítáním exkurze

Tato fáze zahrnuje veškeré činnosti, které jsou vykonávány před samotným zahájením exkurze, tj. hlavní fází. Mojžíšek, ale i jiní autoři (např. Miller) tuto přípravnou fázi ještě rozdělují na dvě části, z nichž má každá svá specifika. Z jednotlivých vymezení tohoto dalšího dělení vybírám právě Mojžíškovo²⁶, které nejlépe vystihuje danou etapu:

- Fáze výběru exkurze
- Fáze přípravy exkurze

Výběrová fáze obsahuje jak teoretické prvky v podobě cílů, smyslu a účelnosti exkurze, ale také praktické činnosti, které vedou k přípravě optimálních podmínek samotné exkurze, především administrativních a organizačních.

²⁶ Mojžíšek, c.d., s. 37-48

Zásadním problémem zvolení jakékoliv organizační formy vyučování, včetně exkurzí, je **formulování cílů** výuky. Mojžíšek uvádí doslova: „Zdroj nedostatků exkurzí vidíme často v tom, že si učitelé předem neujasní cíl, úkoly a někdy i obsah exkurze.“²⁷

Se stanovením exkurzních cílů úzce souvisí i ročník a probíraná témata – aspekt věku a tématu. Jen stěží bude uskutečnitelná exkurze s šestou třídou do 100 km vzdáleného místa (kterou ovšem zvládnou žáci 9. ročníku) a obtížně se nám bude připravovat exkurze na téma poledníků a rovnoběžek. Zvolení exkurze jako organizační formy bude vhodné a dokonce žádoucí při probírání takové látky, kterou je obtížné žákům vysvětlit ve třídě. Cíle exkurze se dají formulovat pomocí odpovědí na otázky ve smyslu: „Čeho chci exkurzí dosáhnout vzhledem k výchovně – vzdělávacímu procesu?“ anebo: „Proč použít právě exkurzi a ne jinou formu? Proč bude exkurze efektivnější?“.

Cíle exkurzí charakterizujeme z hlediska **vzdělávacího** - "Co chci, aby si žáci z exkurze odnesli?", resp. "Je lepší pro výsledný efekt výuky pořádat exkurzi (i za cenu organizace, finančních nákladů, časové náročnosti apod.) anebo by stačil žákům promítnutý výukový film ve škole?"

Vedle teoretických předpokladů existuje i řada pozitivních zkušeností, které podporují využívání exkurzí. Odborné publikace a zkušení učitelé v této souvislosti upozorňují na zcela přirozené propojení teorie s praxí. Již cesta k objektu exkurze a samotná exkurze je vstupem žáků do reálného světa, který může jen obtížně nahradit sebelepší výukový materiál. Mojžíšek řadí toto reálné prostředí k nejvýraznějším rysům exkurzí. „To je cenné především z hlediska požadavků spojení školy se životem. Žák má možnost asociovat poněkud schematizované školní znalosti, často odtržené od praxe, s poznáním praxe, zejména výrobní. Exkurze umožní poznávat přírodu takovou jaká je, a v plné dialektické souvislosti s prostředím.“²⁸ Jiní autoři jsou ještě kategoričtější: „Skutečný život je tím nejlepším kurikulem pro děti; kurikulum pro

²⁷ MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Teorie vyučovacích forem*. 1. vyd. Praha : SPN, 1984. 200 s. (s. 152)

²⁸ MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Teorie vyučovacích forem*. 1. vyd. Praha : SPN, 1984. 200 s. (s. 150)

21. století musí být založeno na skutečnosti, nikoliv na vyučovacích předmětech a učebnicích.“²⁹

Dalším pozitivním rysem exkurzí je možnost zapojování více smyslů, než při jiných formách ve třídě. Tématu vnímání a jeho vlivu na učení je věnována řada publikací. Podle americké pedagožky Susan Kovalikové (autorka publikace Integrovaná tematická výuka) jsou výsledky výzkumů týkajících se závislosti zapamatování na smyslových vjemych následující:

10% toho, co slyšíme
15% toho, co vidíme
20% toho, co současně slyšíme i vidíme
40% toho, o čem diskutujeme
80% toho, co přímo zažijeme nebo děláme
90% toho, co se pokoušíme naučit druhé

Tabulka 1: Příklad efektivity zapamatování dle zapojení jednotlivých smyslů³⁰

Exkurze díky své realitě a možnosti přímého kontaktu s jednotlivými jevy mohou velkou měrou přispět k zapamatování většího množství informací a to v jejich přirozených vazbách a souvislostech. Už sama netradičnost výuky je prostředkem k lepšímu a snazšímu zapamatování – den exkurze a její obsah si žák zapamatuje určitě lépe než běžný den ve škole. Exkurze je pro žáky svým způsobem mimořádnou událostí, kdy se neučí ve škole. Pokud by ale třída absolvovala větší počet exkurzí, nebyl by zřejmě efekt zapamatování tak velký, exkurze by ztratily svou výjimečnost a tato forma by se mohla stát dokonce stereotypní.

Výhodou je nenásilná aktivizace žáků při přípravě a vlastním provedení exkurze. Literatura sice přímo nehovoří o tom, že by se žáci měli výraznějším způsobem podílet na přípravě exkurze. Je ale zřejmé, že pokud jsou do přípravy více zainteresovaní pomocí různých úkolů (tudíž vidí, že „se s nimi počítá“), věnují jim více péle a tyto úkoly budou téměř jistě kvalitněji zpracovány.

Významnou kapitolou je relativně jednoduché využití mezipředmětových vazeb. V reálném světě přece téměř vše souvisí se vším, během exkurze je možné zmínit

²⁹ Kovaliková, c.d., s. 13

³⁰ Kovaliková, c.d., s. 10

oblast, která sice nesouvisí s tématem exkurze, ale úzce souvisí např. s místem (víte, kdo se zde narodil?; do jaké řeky, moře a oceánu teče tento potok?). Exkurze má výhodu, že je její forma natolik volná, že je možné i v průběhu exkurze reagovat na různé jevy, se kterými se v přípravě původně nepočítalo. Např.: Až do této výšky sahala hladina řeky při loňské povodni – všimněte si, jaký je zde průtok teď. Zkuste odhadnout, kolikrát byl loni větší.

Mojžíšek exkurze rozděluje na jednooborové a víceoborové³¹. U víceoborových předpokládal přítomnost více učitelů, podle toho, kolika předmětů se probírané téma týkalo. Mojžíšek, ale i jiní autoři své doby se zabývali především exkurzemi do výrobních jednotek – továren, JZD apod. V tomto pojetí se exkurze do továrny účastnili např. učitelé fyziky a technických oborů. Takové pojetí je v současné době již zřejmě překonané. V zeměpisné exkurzi při zmínce o historii přítomnost učitele dějepisu není určitě nezbytná. Současní absolventi pedagogických fakult jsou aprobováni pro výuku všech předmětů pro stupeň, který studovali, i když se za svého studia věnovali především konkrétnímu oboru nebo oborům.

Exkurze patří k velmi pružným formám. Při větším zájmu o některá témata je možné během exkurze strávit více času na místě, o které se žáci spontánně zajímají. Jiné téma je naopak možno vynechat anebo se mu věnovat jen okrajově. Exkurze je poměrně volná forma také organizačně – žáci mají většinou značnou volnost pohybu a díky tomu je každý žák schopen jevy vnímat doslova ze svého úhlu pohledu.

Cíle exkurzí jsou stanovovány a formulovány také z hlediska **výchovného**. Ve své přípravě, ale zejména v praktické (hlavní) části, která je podřízena výukovému hledisku, exkurze mnohostranně ovlivňuje výchovný proces. Je to dáno zejména netradiční formou, na kterou žáci nejsou příliš zvyklí. Zpravidla se proto projevují jinak, než ve školní třídě. Nejde ale jen o chování žáků a jejich reakce v neznámém prostředí. Nové prožitky, možnost si na věci doslova sáhnout, vidět je v přirozeném prostředí, umožňují žákům pochopit a vytvořit si názor na probíraná témata. Ve vztahu k životnímu prostředí jsou bezprostředně a citlivě vnímány negativní případy (černé

³¹ MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Teorie vyučovacích forem*. 1. vyd. Praha : SPN, 1984. 200 s. (s. 152)

skládky, zamoření půdy apod.), které na žáky, jak jsem se sám přesvědčil, velmi působí. Pokud se s takovým negativním příkladem vhodně pracuje, je možné jej nenásilně výchovně „využít“. Dá se dokonce předpokládat, že se tito žáci v budoucnu nebudou chováni, které má negativní vliv na životní prostředí, dopouštět ani ho tolerovat.

V souvislosti s výchovným aspektem exkurzí je nutné ještě zmínit vztahy a atmosféru uvnitř třídy, tj. chování žáků vůči sobě. Moderní pedagogika hovoří o sociálním klimatu třídy, které definuje např. Jiří Mareš³² jako souhrn dlouhodobých jevů typických pro danou třídu po několik měsíců nebo let. Sociální klima třídy je též ovlivňováno širšími hranicemi, které tvoří např. sociální klima školy nebo učitelského sboru. Na jedné škole pak mohou existovat v rámci tříd různá sociální klimata. Chování žáků mezi sebou se ale liší také v závislosti na prostředí, ve kterém se bezprostředně nacházejí (školní třída, lyžařský výcvikový kurz, výlet, exkurze aj.).

Prostředí každé třídy je jiné a ovlivňuje ho také složení povah, vůdčích osobností a na druhé straně outsiderů. Mnozí učitelé hovoří o „neviditelném klimatu“, kde u objektivně podobných tříd probíhá učení odlišně. Neviditelné klima bych v tomto případě nazval „duchem třídy“. Někteří učitelé se přimlouvají za provádění výběru žáků, kteří se mají exkurze zúčastnit. Tento přístup by mohl významně ovlivnit aktivitu samotných žáků při přípravě exkurze. Vzniká však současně potřeba zajistit žákům, kteří se exkurze nezúčastní, náhradní program ve škole. Situace však bude problematická tam, kde příslušný ročník tvoří jen jediná třída.

Při výběru exkurze není možno vedle cílů pominout ještě další významné součásti. První z nich je osobnost učitele. Učitel má ve výchovně vzdělávacím procesu obecně klíčovou úlohu. Nejinak je tomu při exkurzích, kdy jsou naplňovány výukové a výchovné cíle. Vedle odborné erudice se jedná o jeho osobnostní stránky - schopnost strhnout, zaujmout žáky, improvizovat atd. Na exkurzích se učitelova role proti výuce ve třídě mění: učitel se stává spíše doprovázejícím, vedoucím exkurze, rádcem, ale přitom zůstává autoritou, která má největší přehled a znalosti o dané problematice. Váhu učitele v očích žáků vyzdvihne na první pohled nevýznamná epizoda, kdy učitel

³² MAREŠ, Jiří. *Sociální klima školní třídy: Přehledová studie* [online]. 2005 [cit. 2008-04-20]. Dostupný z WWW: <http://klima.pedagogika.cz/trida/doc/Mares_Klima_tridy.pdf>.

vede před třídou zasvěcený rozhovor např. s místním obyvatelem, zaměstnancem navštívené firmy, průvodcem apod. Autoritu mezi žáky může ovšem učitel na exkurzi podobnými zdánlivými „maličkostmi“ ztrácet.

Významnou příležitost k posílení role exkurzí ve výuce na základních školách přinesl **rámcový vzdělávací program**. Záleží ovšem na konkrétní škole, do jaké míry bude do svého školního vzdělávacího programu tuto i další organizační formy (např. projekty) implementovat. Již v době, kdy je ve škole připravován (v současnosti spíše upravován) školní vzdělávací program, by měli učitelé zvažovat nejrozličnější formy výuky jednotlivých témat. V současné „klasické“ základní škole určitě oprávněně dominují tradiční formy výuky ve třídě. Zařazením exkurzí ale i jiných netradičních forem do ŠVP získají ale učitelé minimálně oporu a argument pro možnost exkurzi uskutečnit, i když třeba ve škole nebude pro tuto formu z různých důvodů velké pochopení.

Na druhé straně není nezbytné, aby byly exkurze začleněny přímo do kurikulárních dokumentů školy. V každém případě by měly být ale obsaženy v řediteli školy schváleném tematickém plánu předmětu v konkrétním ročníku. Tímto krokem je vyjádřena určitá podpora k pořádání exkurze ze strany školy. Hlavně je ale s exkurzemi počítáno jako s jedním z článků, které v komplexu tvoří finální tematické plány, resp. ŠVP. Začlenění exkurze do ŠVP navíc umožní některé náklady (např. odměnu odborníkovi na problematiku, průvodci apod.) hradit ze státního rozpočtu, resp. ze školních finančních zdrojů.

Vedle začlenění exkurze do školních dokumentů sem bude jistě patřit i logické začlenění v rámci předmětu, resp. několika předmětů v případě víceoborové exkurze. Vzhledem ke střídání ročních období v našich zeměpisných šířkách doporučují zkušenosti pedagogové využívat pro exkurze zejména jarní měsíce (duben – květen). Atraktivní by jistě byla i např. zimní exkurze, kde by žáci pozorovali jevy závislé na zimním počasí. Tyto exkurze nejsou ale příliš reálné. Exkurze v zimě by byla organizačně náročnější, vyžádala by si rovněž důkladnější vybavení žáků. Neúměrně by ale zejména narostlo riziko úrazu, resp. nemoci. Jistou možností by snad představovalo přizpůsobení délky

exkurze s ohledem na počasí anebo její uskutečnění v klimaticky vhodnějších podmínkách (ZOO, botanická zahrada, jeskyně).

V zimním období je možné některé prvky exkurze zařadit do výletu v rámci lyžařského výcvikového kurzu. Při výuce běžeckého lyžování v Jizerských horách se například osvědčilo zařazení přestávky s výkladem o problému jednodruhové skladby lesa a kalamit, turistického ruchu, vodohospodářství apod. Tyto jednotlivé exkurzní prvky se ale nedají nazývat exkurzí, protože dominantní obsahovou složkou je zde výuka běžeckého lyžování. Jednotlivé fáze exkurze nejsou dodrženy, zejména fáze přípravy a zhodnocení. Jednotlivé exkurzní prvky ale splňují nosnou ideu exkurzí, kterou je sledování různých jevů v jejich reálném prostředí.

Čas hraje při přípravě a vlastním uskutečnění exkurze významnou úlohu z několika hledisek.

Exkurze je sama o sobě časově náročnou formou výuky. Třída zamešká zpravidla všechny vyučovací hodiny ve dni konání exkurze (v této práci se předpokládá max. jednodenní). Negativně je pocíťováno zejména zameškání hodin v „neexkurzních“ předmětech. Možným a v řadě případů i vhodným řešením může být kompenzování ztráty hodin jiného předmětu např. alespoň krátkou zmínkou během exkurze. V případě zeměpisných exkurzí se tato možnost nabízí zejména u přírodopisu, dějepisu, ale i jinde.

Aby byly časové ztráty v ostatních předmětech co nejmenší, je třeba exkurzi naplánovat na den volnějšího režimu. U víceletých gymnázií se přímo nabízí např. den konání přijímacích zkoušek. Na základních školách ale tato možnost zpravidla není a tak se třída zřejmě nevyhne zameškání hodin.

Již ve výběrové fázi je proto nutná spolupráce učitelů a určitá forma podpory od vedení školy, aby byly vytvořeny podmínky pro bezproblémový chod školy v době exkurze. Jedná se především o suplování za učitele vedoucího exkurzi. Hrozba zameškání hodin, resp. neochota vedení školy a také problémy s financováním exkurze

bývají notoricky se opakujícími příčinami, které mnoho učitelů od pořádání exkurze odrazují.

Nezastupitelné místo při přípravě exkurze patří rodičům. Vyučující, kteří se problematikou exkurzí zabývají, doporučují a považují za velmi vhodné seznámit rodiče žáků s připravovanou exkurzí nejlépe hned na třídních schůzkách na začátku školního roku. Seznámení probíhá zatím jen rámcově (téma, kterého se bude exkurze týkat, přibližná časová náročnost, měsíc pořádání exkurze, řádově vybíraná finanční částka apod.). Mělo by být ale podáno takovým způsobem, aby rodiče byli přesvědčeni, že exkurze bude pro jejich dítě přínosem (např.: Díky exkurzi žáci uvidí na vlastní oči a pochopí fungování čistírny odpadních vod a jednotlivé procesy, které bych jen velmi obtížně vysvětloval ve třídě.). Tímto krokem jsou rodiče zainteresováni a seznámeni, případně mohou vyjádřit své názory. Rodiče se tak stávají „partnery“ exkurze. Budou to totiž právě oni, kteří umožní účast svého dítěte. Na druhou stranu nemůže toto partnerství přerůst v ovlivňování koncepce samotné exkurze. Mohou se objevit např. návrhy na změnu místa exkurze z důvodu finanční náročnosti, komplikovanější dopravy apod. Učitel si musí stát za svým propracovaným názorem a musí mít také připraveny argumenty, proč právě toto téma, místo exkurze, pozdější příjezd domů apod.

Tématu samotné komunikace mezi školou a rodiči je věnována řada publikací, existuje řada doporučení, dalo by se říci „taktik“ jednání. Zdaleka ne jen v připravované exkurzi je vhodné, aby ve škole, resp. třídě existovala komunikace učitel – rodiče, resp. rodiče - učitel a zpětná vazba pomocí určitého systému. Ten by měl umožnit rodičům zblízka sledovat dění ve třídě, případně se k němu vyjadřovat. Publikace *Efektivní učení ve škole*³³ doporučuje jako vhodný komunikační prostředek každotýdenní dopis, nástěnku pro rodiče apod. Technicky není v současné době komunikace problém. Využití elektronické pošty není ani časově náročné. Naopak. Každotýdenní dopis působí poněkud nereálně a v současných podmínkách až archaicky.

³³ *Efektivní učení ve škole*. 1. vyd. Praha : Portál, 2005. 144 s. ISBN 80-7178-556-3.

Při dobré, otevřené a přátelské komunikaci mezi školou (učitelem) a rodinou, je mnohem snazší nalézt vstřícný přístup rodičů k exkurzi, než když tato komunikace příliš nefunguje.

Exkurze se připravují a uskutečňují pro žáky se snahou vybavit je i touto formou kompetencemi potřebnými pro jejich další studium a praktický život. Proto je třeba věnovat pozornost samotnému chování **třídy a žáků** směrem navenek. Byly zde již zmíněny vztahy mezi žáky, které se mohou také díky exkurzím pozitivně měnit a rozvíjet. Žáci však bezprostředně ovlivňují svým přístupem, chováním a jednáním, zda bude vůbec exkurze uskutečněna. Chování jednotlivých žáků a skupin může být důvodem, proč se vyučující rozhodne exkurzi ve třídě nepořádat. Příčinou mohou být rovněž špatné vztahy učitele se třídou jako celkem nebo jen s jednotlivými žáky.

Ukazuje se, že je vhodné, aby učitel žáky a třídu před exkurzí dobře znal. I přes to, že třídu vyučuje, se při exkurzi mohou vyskytnout závažnější formy nekázně, se kterými se ve třídě dosud nesetkal (např. problém alkoholu a kouření). Vhodná je proto i včasná konzultace s ostatními vyučujícími, kteří třídu znají. Pokud má učitel přesto pochybnosti a chce exkurzi pořádat, je další možností účast druhého pedagoga, v tomto případě nejlépe třídního učitele.

Každá aktivita, která se koná mimo budovu školy, je proti „normálu“ rizikovější. Jedná se o rizika spojená s nekázní žáků (zranění, škoda na majetku, ale také nevhodné chování žáků v místě exkurze, které může mít za následek znemožnění dalších exkurzí na toto konkrétní místo). K tomu přistupují rizika zranění bez cizího zavinění, která jsou charakteristická např. výrony ze špatného došlápnutí, otřesy mozku, bodnutím hmyzem apod. Je nutné mít při každé exkurzi k dispozici příruční lékárnu a umět poskytnout první pomoc.³⁴ Mobilní telefon k případnému přivolání pomoci je dnes již samozřejmostí. Otázky první pomoci je možné ve volné chvíli a na vhodném místě

³⁴ Obsah lékárníčky řeší Vyhláška MZ č. 106/2001 ve znění vyhlášky č. 148/2004 Sb., o hygienických požadavcích

zařadit přímo do obsahu exkurze, například jako využití přírodních materiálů při poskytování první pomoci atd. Tuto variantu doporučuje i Mojžíšek.³⁵

Další rizika se dají charakterizovat jako organizační, např. zmeškání, zpoždění spoje nebo pozdní návrat z exkurze.

Samostatnou kapitolou je při přípravě a uskutečnění exkurze splnění legislativních náležitostí a podmínek daných pro tento charakter výuky. Právní problematika opuštění školy nejen za účelem exkurze je přitom velmi široká. Vždy jde ale o průnik právních norem školských, zdravotnických, pracovněprávních apod.

Jedná se mj. o následující dokumenty:

- zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon)
- zákon č. 563/2004 Sb., o pedagogických pracovnících a změně některých zákonů
- vyhláška č.48/2005 Sb., o základním vzdělávání a některých náležitostech plnění povinné školní docházky
- metodický pokyn k zajištění bezpečnosti a ochrany zdraví dětí, žáků a studentů ve školách a školských zařízeních zřizovaných Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy
- zákon č. 258/2000 Sb., o ochraně veřejného zdraví
- vyhláška č. 64/2005 Sb., o evidenci úrazů dětí, žáků a studentů
- zákon č. 262/2006 Sb., (Zákoník práce)

K těmto předpisům patří ještě další v podobě pokynů ředitele školy. Také oficiální souhlas ředitele školy s exkurzí ve formě, kterou předkládá učitel, je závazný. V případě zařazení exkurze do ŠVP je exkurze schválena již při podpisu tohoto ŠVP ředitelem. V příloze uvádím příklad některých dokumentů, které se používají v Gymnáziu Omská v Praze pro činnosti spojené s opuštěním školní budovy a jsou podle mého názoru inspirativní i v podmínkách základních škol (viz Příloha 2, 3, 4).

³⁵ MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Exkurze v družinách mládeže*. 1. vyd. Praha : SPN, 1959. 69 s. (s. 48-49)

Nutnou podmínkou, se kterou by měl učitel exkurzi zahájit, je **prokazatelné** poučení žáků o bezpečnosti, které obsahuje všechny možné eventuality. Do poučení je nutné zařadit veškeré pokyny žákům, jejichž plnění minimalizuje možná rizika. Jedná se o kázeňské pokyny, o pokyny při přepravě žáků a přesunu kolektivu – chování v dopravních prostředcích, na silnicích, nepevných cestách, dále pak např. chování při bouři, při návštěvě vyvýšeného místa (vyhlídky), kde hrozí pád apod.

Nad žáky vykonává učitel po celou dobu exkurze dozor a dohled. Učitel musí při volbě aktivit přihlídnout k věku žáků a terénu, po kterém se žáci budou pohybovat. Určitě bude vhodné uzavřít pojištění učitele na odpovědnost za škody způsobené výkonem povolání. Je jasné, že při mimořádné události v podobě např. úrazu je za žáka zodpovědný učitel jako vedoucí exkurze a ředitel školy jako jeho nadřízený a schvalovatel exkurze.³⁶

Při exkurzích (ale i u dalších forem výuky konaných mimo školní budovu) stojí učitel objektivně před rozporem, kde na jedné straně stojí právo a předpisy a na druhé straně dobrý pocit učitele z naplněného očekávání a v neposlední řadě ze splněných výchovných cílů. Pokud je příprava exkurze včetně pokynů žákům o ochraně zdraví a bezpečném chování k předcházení úrazů dostatečná, není tento rozpor citelný. Pokud ale přes všechna preventivní opatření nastanou komplikace, stane se například úraz, jsou velmi detailně vyšetřovány a prověřovány veškeré skutečnosti a je vyvozována odpovědnost. Z exkurze se tak rázem stává problematická forma, jejíž použití konkrétní učitel příště pravděpodobně nebude riskovat.

Obecně tedy platí, že exkurze je atraktivní tím, že žákům umožňuje určitou volnost. Je ale nutné nalézt takovou míru, která je ještě bezpečná.

³⁶ Problematiku otázek bezpečnosti jsem konzultoval se zástupcem ředitele Gymnázia Omská Mgr. Jaroslavem Buchtou. Bezpečnost žáků vnímá jako základní podmínku pro úspěšný průběh akce.

Existuje ještě několik dalších zásad a doporučení, které jsou zpravidla řazeny do výběrové fáze.³⁷

Exkurze by měly být pro žáky přiměřené. Přiměřeností se rozumí především aspekt věku žáků a odbornosti exkurze. Exkurzí, které jsou obsahem diplomové práce, se budou účastnit vrstevníci z jedné školní třídy druhého stupně ZŠ. Tím je odpovědnost za přiměřenost a výběr tématu exkurze jednoznačně na učiteli, v tomto případě učiteli zeměpisu. Výběr tématu by měl korespondovat s aktuálně probíranou látkou, případně na látku navazovat, rozšiřovat ji, nebo naopak vhodně naplánovanou exkurzí před probíráním určité látky připravit podmínky pro její snazší pochopení ve školní třídě. Každá z výše uvedených "strategií zařazení" má svá úskalí. Exkurze zařazená před probíranou látkou může činit žákům jisté obtíže v případě, že probíraná témata budou pro žáky nová. Na druhé straně je ale možné očekávat, že v současném světě, kdy je nepřehledné množství informací na dosah ruky v každém počítači s připojením k internetu, si žáci poradí i s případnou počáteční neznalostí problematiky a pojmů.

Druhou zásadu tvoří podnikání exkurzí do míst blízko školy. Tato zásada se opírá o jistou časovou ztrátu při dopravě na místo exkurze, v dnešní době může být také umocněna omezenými finančními možnostmi exkurze. Čas strávený v hromadném dopravním prostředku lze většinou jen obtížně využít k činnostem přímo spojeným s exkurzí. Spíše ho lze využít např. pro aktivizaci žáků („právě vjíždíme do CHKO“), nebo k informacím mimo obsah samotné exkurze („Vpravo můžete vidět stavbu nové rychlostní silnice“). Cesta přinese také zážitky z netradičních dopravních prostředků, adaptaci na jiné prostředí atd.

Exkurze na vzdálenější místa je také samozřejmě možná, jen je nutné o to více dbát na zvládnutí organizační složky přípravy. Vzdálenější místa mají jistě svůj půvab už v tom, že je většina žáků nezná, delší cesta hromadným dopravním prostředkem, např. vlakem, bude pro některé žáky, zejména z větších měst, velkým zážitkem. V neposlední řadě může být místo vzdálenější exkurze přínosnější z hlediska jedinečnosti a významu pozorovaných jevů a objektů než místo bližší škole.

³⁷ MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Exkurze v družinách mládeže*. 1. vyd. Praha : SPN, 1959. 69 s. (s. 37-41)

Nevýhodou je již zmíněná časová ztráta při dopravě a finanční náročnost. Dále pak problémy s pozdním návratem z exkurze (odpolední program dětí, příprava na následující den apod.) a narůstající organizační rizika (zpoždění, zmeškání spoje atd.).

Při plánování exkurze do blízkého okolí školy se uvedené zápory mění v klady, navíc je pro výuku a výchovu žáků pozitivní, že lépe poznají okolí svého bydliště. Je ovšem nutné počítat s tím, že řada škol nemá takové podmínky, aby byly schopné dopravit žáky na místo exkurze v relativně krátkém čase (např. školy ve velkých městech).

Také možnost podnikat exkurze na stejné místo ve změněných podmínkách by byla velice zajímavá. Pro využití ve školním roce bude ale zřejmě tato možnost málo reálná a to z hlediska časových možností. V každém případě by bylo velmi podnětné pracovat se změněnými podmínkami, jakými jsou např. roční období, změna vlastností místa po zásahu člověka apod.

Alternativou exkurzí na místa se změněnými podmínkami je možnost navštívit během exkurze více míst. Je to vhodné zejména v případech, kdy je jedním z cílů exkurze dokumentace rozdílů mezi jednotlivými místy (těžební oblast, oblast po rekultivaci). Příliš velké množství navštívených míst může mít ale za následek rozmělnění exkurze, při níž se, subjektivně vzato, podařilo zvládnout mnoho míst. Žáci však budou unavení, nebudou mít z tolika míst silný zážitek, nepodaří se splnit cíle exkurze apod. Může se také stát, že žáci budou právě z těchto důvodů exkurzi jako celek hodnotit negativně.

Poslední zásadou, kterou uvádí Mojžíšek a která je využitelná při školních exkurzích, je účast více dospělých osob. V případě školních exkurzí by bylo vhodné (a z hlediska bezpečnostních zásad nutné), aby exkurzi třídy doprovázely alespoň 2 dospělé osoby. Vzhledem k průřezovým tématům by byla ideální účast vyučujícího druhého předmětu. Existovala by tak možnost diferencovaného výkladu.

Je také možné zainteresovat některého z rodičů žáků. Tato možnost ale zřejmě není příliš reálná, zejména vzhledem k problému uvolnění ze zaměstnání, nutnosti vzít si kvůli exkurzi dovolenou.³⁸

Výběrovou fází střídá na jejím konci **fáze vlastní přípravy exkurze**, kdy už akce nabývá konkrétních obrysů a učitel by měl mít ujasněny další postupy a plány. Na rozdíl od výběru exkurze jsou již tyto postupy zcela konkrétní a lze podle nich exkurzi pořádat. Mojžíšek k přípravě exkurze mj. uvádí: „Důležitá je metodická příprava, která má zajistit, aby výklad byl přiměřeně, vhodně podán, aby žáci chápali vše, co mají poznat. Organizační příprava zajistí hladký průběh exkurze, zajistí pomůcky, dopravní prostředky, formálně vstup do závodu nebo jinam. Někteří vychovatelé se při přípravě soustřeďují převážně na tuto organizační část a metodickou přípravu opomíjejí.“³⁹

I samotní učitelé se s Mojžíškem shodují na rozdělení činností při přípravě exkurze na obsahové, které zahrnují přípravu tématu, případně vazby na ostatní předměty, strukturu tématu s návazností na navštívená místa a časový plán exkurze. Dále na činnosti organizační včetně personálního a finančního zajištění, informace rodičům apod.

V rámci obsahové i organizační složky přípravy má stěžejní význam seznámení samotných žáků s projektem exkurze a jejich motivace.

Příprava tématu může mít několik podob. Všechny budou jistě obsahovat důkladné seznámení učitele s tématem, autoři doporučují konzultaci s jinými učiteli, odborníky a studium literatury. Alternativou může být přizvání odborníka nebo dalšího učitele k účasti na exkurzi.

Příprava obsahu souvisí a navazuje na přípravu itineráře – předpokládaného plánu jednotlivých zastavení, případně přestávek (přestupy na vlak, odpočinková místa po delší chůzi apod.). Itinerář je vhodné doplnit o dobu, kterou se bude skupina na

³⁸ V případě že se učiteli podaří pro exkurzi zajistit dozor některého z rodičů, mohou se projevit určité rozpory jako např. určité neshody mezi rodiči, kteří si nepřejí účast druhého. Učitel se také musí oprostít od myšlenky, že rodič jej při exkurzi kontroluje atp.

³⁹ MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Exkurze v družinách mládeže*. 1. vyd. Praha : SPN, 1959. 69 s. (s. 42)

daných místech nacházet. Je nutné dodržovat logickou návaznost jednotlivých témat, látku připravovat od jednodušší ke složitější, od známější k neznámé.

Nosnou formou pak budou jednotlivá zastavení doplněná krátkým a výstižným textem vztahujícím se ke konkrétnímu místu, případně drobnými praktickými úkoly, zařazením krátkých her nebo soutěží. Učivo tak bude lépe pochopeno než při jeho výkladu ve třídě. Určitě bude nastoleno více otázek ze strany žáků, než při výuce ve třídě, kdy je výklad většinou veden směrem od učitele, i když jsme svědky snah tyto jednostranné toky informací změnit. Tyto otázky a nenucená zvědavost jsou u žáků vyvolány mj. díky prostředím, které na žáky působí a stimuluje je. Také v tom vidím efektivitu a prospěšnost exkurzí.

Učitel také může přenechat přípravu jednotlivých obsahových částí na žácích. Tím vlastně naplňuje požadavky na integrovanou tematickou výuku, o které již byla řeč.

Činností žáků v přípravné fázi se autoři sice zabývají, ale většinou popisují jen pasivní přijetí informace o termínu a obsahu akce. O skutečné přípravě se zmiňuje např. Mojžíšek⁴⁰, který doporučuje rozbor tématu několik dní před exkurzí, nejlépe formou besedy. Tato forma je v zásadě dostatečná. Pokud ale chceme vyhovět trendu na změnu role žáků od objektu k subjektu výuky, je nutné již v této části žáky více zapojit a zainteresovat. Lze při tom využít především znalosti žáků, jejich dovednosti, zájmy a konkrétní situace ve třídě, která je tvořena třídním klimatem. V přípravě je vhodné žákům detailně popsat místo, průběh, a obsah exkurze, upozornit na některé organizační aspekty (pedagogický doprovod apod.). Právě v této souvislosti je možné žákům zadat úkoly, které do začátku exkurze zpracují.⁴¹ Tyto písemně zpracované úkoly pak budou při exkurzi prezentovány formou drobných výstupů, ve kterých jednotliví žáci charakterizují konkrétní místo, zajímavost apod. Podle názorů z exkurzní praxe je vhodné tyto úkoly zadávat především žákům s lepšími studijními výsledky a se zájmem o problematiku. Také by měl být kladen důraz na výběr žáků, kteří mají dobrý přednes a nestydí se vystoupit před třídou. V opačném případě by tato prezentace neměla

⁴⁰ MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Exkurze v družinách mládeže*. 1. vyd. Praha : SPN, 1959. 69 s. (s. 45)

⁴¹ MILLER, Ivan. *Didaktika odborných předmětů : Učební text - učitelství odborných předmětů* [online]. Praha : 2001 [cit. 2008-04-19]. Dostupný z WWW: <<http://miller.wz.cz/>>.

požadovaný efekt a žák by se také mohl stát terčem posměchu. Úkol, který měl být motivační (a do momentu přednesu byl), by mohl žák nakonec vnímat jako trest.

Stav práce na jednotlivých úkolech je vhodné průběžně kontrolovat a případně jejich obsah korigovat diskusí s autory. Příprava nesmí být rozsáhlá, aby při výkladu v rámci exkurze nepůsobila únavně.

Je na učiteli, jaký počet žáků do přípravy obsahu exkurze zařadí. Může také využít dalších forem, např. spolupráce dvou i více žáků při zpracování úkolu. Tímto postupem rozloží množství práce, ale i odpovědnost mezi více žáků a podpoří tak jejich kooperační dovednosti. Učitel však musí být citlivý při sestavování párů, resp. skupin a přihlídnout také k věku žáků. Strategií zařazení do skupin, které jednotlivá témata zpracují, může být více. Např. vytvoření skupin dle pohlaví, skupiny žáků s rozdílným prospěchem atp. Dostatečný prostor musí být ponechán i iniciativě samotných žáků.

Učitel samozřejmě může celou výkladovou složku připravit sám, ale příprava mu zabere mnoho času, žáci při exkurzi nebudou mít takovou motivaci, jako když se na její přípravě budou sami podílet.

Těžiště práce učitele v této části příprav je v usměrňování samostatné práce žáků a v přípravě pracovních listů. S pracovními listy se dnes již poměrně často setkáváme u mnoha exkurzí pořádaných nejen na školách v zahraničí, ale i u nás. V české pedagogické literatuře byly původně označovány jako pracovní deníčky.

Správně vyplněné pracovní listy žákům slouží jako podklad pro opakování (mohou být vlepeny do sešitu). Mohou následně sloužit také k různým asociacím žáků („Když jsem kreslil toto panorama, byla mi zima, přšelo, a proto papír nese známky promáčení.“).

V pracovních listech by se měly objevit klíčové informace k probíranému tématu. Pro zpestření, přehlednost a lepší grafickou podobu je do nich vhodné během exkurze doplnit kresby, náčrtky, grafy, mapy apod.

Exkurzi lze zpestřit ještě dalšími činnostmi, např. vytvořením několika pracovních skupin. Jejich úkoly mohou být různé. Každá skupina může sledovat jiný jev, který se na konci exkurze vyhodnotí – skupina svůj úkol prezentuje před třídou. Je také možné, aby všechny skupiny sledovaly stejný jev a na konci exkurze došlo k porovnání (např. sledování znečištění lesa, počasí apod.). Variant je jistě víc a záleží na kreativitě

každého učitele, zda a v jaké formě zařazení pracovních skupin do exkurze uskuteční. I v tomto ohledu je nutné brát v úvahu náročnost tématu a věk žáků. Paralelní úkoly bude zřejmě vhodnější vhodné zařazovat až ve vyšších ročnících. Nejen aspektům schopností žáků plnit tyto paralelní úkoly se rozsáhle věnují autoři Jan Čáp a Jiří Mareš. Učitel musí brát v úvahu nejen náročnost obsahových témat, ale také právě schopnosti žáků plnit jednotlivé úkoly v závislosti na jejich věku.⁴²

Vhodnost vytváření a zařazení pracovních skupin do programu exkurzí doporučuje ze zkušených učitelů např. Pavel Taibr, který je pedagogem na Gymnáziu F. X. Šaldy a patří k autoritám v této oblasti. Také prof. Mojžíšek uvádí: „Abychom žáky co nejúčinněji zaměstnali, můžeme je rozdělit na zájmové skupiny“.⁴³ Je nutné mít ale na paměti fakt, že plnění nadměrného množství úkolů nemusí mít požadovaný efekt, spíše naopak.

Při organizaci exkurze je nutné věnovat dostatečnou pozornost časovému rozvrhu. Důraz musí být kladen na ty oblasti, které učitel nemůže přímo ovlivnit – jízdní řády spojů a přestupy. Při tvorbě rozvrhu je dobré preventivně počítat s možným zpožděním, příp. problémy s přestupem.

Problémy mohou nastat také s pozdním příchodem žáků na odjezdové místo. Proto je vhodné určit čas setkání s dostatečným předstihem před samotným odjezdem. Žáci se mohou zapojit i do této části organizace například tím, že připraví varianty dopravy na místo exkurze (s využitím internetu, jízdního řádu na nádraží apod.). V zadání může učitel nastolit požadavek zpracování cenové kalkulace různými dopravními prostředky a také návrh nejrychlejší dopravy. Tento úkol vyučující svěří žákům s dobrými organizačními schopnostmi. V hodinách, kdy budou kontrolovány přípravy žáků, kteří tvoří obsahové materiály, budou vyhodnoceny i návrhy dopravy a vybrán nejvýhodnější. Samozřejmostí je ovšem ještě finální kontrola tohoto návrhu učitelem.

⁴² Čáp, Jan; Mareš, Jiří. *Psychologie pro učitele*. Vyd. 2. Praha : Portál, 2007. 655 s. ISBN 978-80-7367-273-7.

⁴³ MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Exkurze v družinách mládeže*. 1. vyd. Praha : SPN, 1959. 69 s. (s. 52-53)

V rámci organizace exkurze je nutné podat konkrétní informaci rodičům. Měla by určitě zahrnovat cíle, místo a časový rozvrh. Rovněž finanční kalkulaci s upřesněním, za co budou vybrané peníze vynaloženy.

Učitel již v této době zná celkové náklady spojené s exkurzí a tak rodiče požádá o částku, která odpovídá kalkulaci. Vybíraná částka může být zaokrouhlena směrem nahoru, je dobré počítat s určitou finanční rezervou. Opačné řešení, dovybírání určité částky po skončení exkurze na pokrytí nepředvídaných výdajů, může být rodiči vcelku oprávněně hodnoceno jako doklad nezvládnuté organizace akce. Zbylé peníze jsou po vyúčtování exkurze vráceny. Vyúčtování musí být rodičům na požádání předloženo, například použitím formuláře, který používá Gymnázium Omská (vzor viz Příloha 5). Výběrem peněz může učitel pověřit některého z žáků, např. třídního pokladníka.

V ideálním případě má každý žák při přípravě exkurze určitý úkol a tím také podíl na jejím zdaru.

V souvislosti s organizačními pokyny nesmíme žákům zapomenout zdůraznit potřebu vhodného vybavení. Jedná se především o odpovídající oblečení, obutí a také různé pomůcky. K nim patří psací potřeby, případně další specifické pomůcky k činnostem konaným při exkurzi – polní lopatka apod. Žáci jsou rovněž vybaveni kartou pojištěnce (kopií), případně užívanými léky. Zřejmě den před exkurzí bude vhodné ověřit zdravotní způsobilost žáků k absolvování exkurze.

Příprava učitele na exkurzi by měla být vždy písemná s doporučenými body (dle Mojžíška, upraveno):⁴⁴

- Námět exkurze, včetně míst, kam žáci půjdou a co tam uvidí
- Datum exkurze
- Třída, která se exkurze zúčastní (počet žáků)
- Způsob přípravy: a) jak se připraví učitel. b) jak budou připraveni žáci
- Nejdůležitější organizační pokyny (sraz, odjezdy apod.)
- Etapy exkurze, místa odpočinku

⁴⁴ MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Exkurze v družinách mládeže*. 1. vyd. Praha : SPN, 1959. 69 s. (s 44)

- Hlavní body vlastní exkurze
- Pomůcky, metodické poznámky
- Způsob zhodnocení a očekávané využití exkurze

3.2.2 Hlavní část

Vlastní provedení exkurze je vyvrcholením a završením příprav. Právě v této fázi dochází u žáků k propojení teoretických příprav na exkurzi s reálným prostředím. Lze ji ještě rozdělit na přesun na místo nebo z místa exkurze a na část věnovanou samotné exkurzi. Obě části přitom vycházejí z přípravné fáze. Pokud je příprava zpracována důsledně jak po obsahové, tak po organizační stránce, je předpoklad bezproblémového a efektivního průběhu exkurze.

V průběhu hlavní části je nutné dbát na dodržování některých obecných zásad, které jsou nutné k hladkému zvládnutí exkurze. Žáci by měli exkurzi absolvovat zdraví a neunavení. Je třeba brát ohled na možnou únavu z cestování při návštěvě vzdálenějšího místa a zajišťovat odpočinek v průběhu delší chůze. Přestávku se doporučuje zařazovat při chůzi trvající více než hodinu. Pokud ovšem exkurze vyžaduje tak dlouhé pěší přesuny, vzniká logická otázka, zda byla připravena opravdu nejlepším možným způsobem. Chůze, která trvá hodinu nebo více je v podstatě zcela promarněným časem. Kratší přesuny jsou ale většinou nutné a ty lze naopak vhodně využít pro aktivizaci žáků, sledování některých dalších i neočekávaných jevů.

Učitel by se měl snažit o vyvolání co nejaktivnějšího přístupu všech žáků. Toho dosahuje např. plynulostí, správnou posloupností a strukturou exkurze. Motivace žáků je přitom podpořena vlastním podílem na přípravě exkurze. Také je vhodné vytvořit žákům časový prostor k vlastnímu porovnání jednotlivých jevů.

K metodickým postupům po zahájení hlavní části exkurze uvádí Mojžíšek: „Při studiu efektivity exkurzí se ukazuje jako nezbytné zajistit, a to ihned od vstupu do závodu nebo do nového prostředí, žákovu orientaci v terénu, v okruhu poznávaných objektů.“ Poté doporučuje zařadit motivující úvod obsahující všeobecné informace, např. historii. Zdá se tedy, že bude vhodné začít exkurzi méně obtížnou látkou nebo

látkou, kterou žáci opakují. Případně je možné tematicky navázat na již uskutečněnou exkurzi (orientace v terénu apod.).

Po motivujícím úvodu následuje hlavní a nosné téma exkurze – analytická část se zařazením průřezových témat. Postup a náročnost jednotlivých poznávaných oblastí by měl být logicky a didakticky setříděný. Je vhodné jevy sledovat tak, jak jdou po sobě v čase, nikoli obráceně. Učitel by měl exkurzi vést takovým způsobem, aby žáci dokázali vypožarovat podstatné znaky. Dle Mojžíška „směřujeme při exkurzích k základnímu učivu a k vytváření vědomostních soustav přesně dimenzovaných a utříděných v logické systémy.“⁴⁵

Vedle výkladu, konkrétních ukázek, drobných činností apod. se dají během exkurze pořizovat materiály dokumentačního charakteru, které mohou sloužit jako učební a opakovací pomůcky, ale také jako prezentace exkurze ve škole (např. formou nástěnky, článku ve školním časopise apod.). V neposlední řadě může být exkurze inspirací pro ostatní učitele. Pokud na škole existuje propracovaný systém exkurzí jako netradiční a efektivní formy výuky, může dokonce kladně působit na rodiče váhající nad výběrem základní školy pro své dítě.

Hlavním dokumentačním materiálem jsou zatím pracovní listy. Další materiály lze pořídit dnes moderní a rozšířenou technikou, např. digitálními fotoaparáty. V současné době je tato forma dokumentace velmi jednoduchá a přitom optimálně vypovídající. Při exkurzi je také možné sbírat různé předměty a ty analyzovat již v jejím průběhu, nebo ve škole po jejím skončení.

3.2.3 Zhodnocení a využití exkurze

Zhodnocení exkurze je důležitou fází pro shrnutí, upevnění a využití poznatků, se kterými se žáci setkali při přípravě a v samotném průběhu exkurze. Ve zhodnocení se také jistě promítne, zda byly naplněny cíle, které si vyučující kladl při výběru exkurze.

Většina autorů píšících o tématu se shoduje, že je vhodné provést zhodnocení exkurze:

⁴⁵ MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Teorie vyučovacích forem*. 1. vyd. Praha : SPN, 1984. 200 s. (s. 153)

- a) ve školním prostředí
- b) pokud možno co nejdříve po skončení exkurze

Je také možné a podle zkušeností některých pedagogů i vhodné, aby bylo alespoň krátké shrnutí bylo zařazeno bezprostředně po skončení hlavní části, např. již při zpáteční cestě. V rámci zhodnocení exkurze ve třídě probíhá kontrola a případné doplnění pracovních listů. Hodnotí se a připravuje k využití sesbíraný materiál. Zpracovává se dokumentační materiál (fotografie), který umožňuje ohlednutí za exkurzi ve škole. Zajímavá by mohla být prezentace tohoto dokumentačního materiálu rodičům, např. na třídních schůzkách. Naznačenými postupy je možno dosáhnout toho, že vedle efektivního výukového působení naplní exkurze také svou výchovnou funkci a prožitky spojené s exkurzí zůstanou dlouhou dobu uchovány v paměti žáků a budou pozitivně ovlivňovat i jejich jednání.

Exkurzi je vhodné zhodnotit také písemně. Použít lze například formulář, který využívá Gymnázium Omská (viz Příloha 6).

3.2.4 Exkurzní fáze v zahraničních zdrojích

Jednotlivé fáze jsou zpravidla v zahraničních zdrojích rozebrány velmi podrobně. Většinou však obsahují zásady podobné těm, se kterými se setkáváme v domácí literatuře. Organizace Camp Silos⁴⁶ například zdůrazňuje při **výběru exkurze** (Trip Selection) zásadní význam cílů a jejich vymezení. V zahraničí se objevuje u nás neznámá funkce školního koordinátora, se kterým vyučující konzultuje nejvhodnější místo konání, čas a organizaci exkurze. Doporučuje se také v předstihu osobní návštěva místa exkurze, případně pořízení dokumentace. Dalším postupným krokem je **plánování** (Logistics Planning), které zahrnuje konkrétní přípravu, podobně jako je tomu u nás. Pokyny navíc obsahují zajímavé myšlenky, např. přípravu náhradního

⁴⁶ *Why Take Field Trips?* [online]. 2005 [cit. 2008-04-20]. Dostupný z WWW: <<http://www.campsilos.org/excursions/grout/fieldtrip.htm>>.

programu pro žáky, kteří se exkurze nezúčastní nebo vytvoření seznamu žáků s telefonními čísly domů pro případ nepředvídatelné události. To by bylo velmi prospěšné i v našich podmínkách. Další fází je **příprava žáků** (Preparing Students Before the Trip), která obsahuje diskuze, ukázky příprav učitele, které pořídil dříve, brainstorming, návštěvu internetových stránek místa exkurze apod. Zajímavé je v této fázi očekávání a formulace otázek žáky na obsahové problémy exkurze, které se zaznamenají a které se v průběhu výkladu exkurze zodpoví. Při **finálním plánování** (Final Planning) se autoři zmiňují o ověření všech svolení ještě den před začátkem exkurze. Zřejmě se jedná o kontrolu povolení od vedení školy, nebo například povolení ke vstupu na soukromé pozemky. V rámci **vlastního vedení exkurze** (Conducting the Trip) je kladen velký důraz na bezpečnost žáků. Poměrně obsáhle popsána je rovněž problematika **vlastní exkurze** (Activities that will Occur During the Field Trip). I zahraniční literatura hovoří o možnosti žáky dělit na skupinky, páry nebo o individuální práci.

Objevuje se zde také řada návodů (modelů obsahu), jak exkurzi pojmout. S těmito modely se v domácí literatuře nesetkáváme, proto zde některé příklady uvádím:

- Dobrodružná hra „Cesta do světa...“
- Záhada, k jejímu rozřešení učitel poskytne žákům indicie
- Pracovní listy pro zaznamenání odpovědí na předem připravené otázky
- Ručně kreslené pohlednice, do kterých se po skončení exkurze zaznamená shrnutí probíraných témat

Dále je možné exkurzi doplnit o otázky typu:

- Jak se od sebe liší tyto dva objekty?
- Jak spolu tyto dva objekty souvisí?
- Co by se stalo, kdybychom na tomto objektu změnili jednu věc?
- Popište, jak se dá najít toto místo – použijte mapu, významné body apod.
- Které objekty budou nejcennější za sto let? Proč?

Aktivity po exkurzi (Post-Field Trip Activities) obsahují především shrnutí exkurze, reakce žáků a učitele, sdělení zážitků, ale také prezentace úkolů jednotlivých studentů před třídou a vytvoření zprávy z exkurze, např. v podobě tištěného časopisu. Nechybí využití a propojení témat exkurze s ostatními předměty, zhodnocení a úplnost pracovního listu a poděkování např. formou dopisu osobám, které se na exkurzi podílely. Závěrečnou fází tvoří **zhodnocení exkurze** (Evaluating the Trip), jehož výstupem je „učitelův report“, který poskytne dobré reference pro příští konání exkurze. Obsahuje mj. odpovědi na následující otázky:

- Co bylo na exkurzi významné vzhledem k vzdělávacímu cíli?
- Byla exkurze objektivní a naplnila očekávání?
- Byl čas vyhrazený exkurzi dostatečný?
- Bylo dostatečné personální obsazení při exkurzi?
- Jak mohu podpořit podobné nebo lepší zážitky z exkurze v budoucnu?
- Které zvláštní body by měly být zdůrazněny příště?
- Co by bylo dobré zlepšit do příští exkurze?

Analýza části zahraniční literatury potvrzuje, že určité odlišnosti v chápání problematiky exkurzí existují, základní fáze jsou ale popsány podobně jako v české. Zahraniční literatura proto může pomoci zejména při hledání inspirace v tématech pro přípravu exkurzí, ale také pro doplnění některých fází. Řada myšlenek zahraničních autorů je natolik propracovaných (bezpečnostní otázky, rozsáhlejší reflexe po absolvování exkurze, jednotlivé modely průběhu exkurze, formulace otázek apod.), že je možné je převzít bez nutnosti zvláštní modifikace na naše podmínky.

4 DOTAZNÍK

Mezi další významné zdroje, které jsem při psaní této diplomové práce využil, patřila i dotazníková metoda. Úplné znění dotazníku v českém jazyce uvádím v příloze č. 1. Byl rozeslán do 200 náhodně vybraných základních škol sídlících v Libereckém, Plzeňském kraji a Praze pomocí elektronické pošty. Adresy byly získány na veřejně přístupných internetových stránkách jednotlivých krajů. Dále pak byl dotazník v anglické verzi rozeslán do 20 náhodně vybraných škol v Německu, Spojeném království a USA. Odezva na tento dotazník však byla minimální, proto tuto skupinu nevyhodnocuji.

Cílem dotazníku byl náhled do zkušeností základních škol a snaha o získání základních informací, zda jsou např. exkurze na základních školách využívány, v jaké míře, předmětech a ve kterých ročnících. Další otázky směřovaly k problémům, se kterými se setkávají učitelé při organizování exkurzí a otázky finančního zajištění.

Součástí dotazníku byla také statistika týkající se obce, resp. okresu a kraje, ve kterých škola leží, počtu obyvatel a zaměření školy. Tato statistika ale ve vyhodnocení nesehrála významnější úlohu. Nepotvrdila se totiž má domněnka

o regionální rozdílnosti anebo odlišnostech v přístupu k exkurzím ve městech a na vesnici.

Na 200 rozeslaných dotazníků respondenti reagovali a odpověděli ve 23 případech, tj. v 11,5%. I přes relativně malý počet vyplněných dotazníků mají vypovídající hodnotu. Níže uvádím výsledky tohoto průzkumu:

1. otázka: Využíváte při vyučování ve Vaší škole exkurze?

Exkurze využívá 22 škol z 23.

2. otázka: V jakém předmětu (předmětech) 2. stupně (nebo adekvátních ročnících víceletého gymnázia) exkurze pořádáte? Prosím, vypište.

Nejčastěji exkurze školy využívají v předmětech, které jsou uvedeny v tabulce 2.

Předmět	Četnost
Zeměpis	21
Přírodopis	14
Dějepis	9
Chemie	6
Občanská výchova	5
Fyzika	5
Český jazyk	3
Úvod do světa práce	3
Volba povolání	2
Člověk ve společnosti	1
Pracovní činnosti	1

Tabulka 2: Četnost předmětů, ve kterých školy využívají exkurze

Četnost zeměpisných exkurzí je pravděpodobně vyvolána velkým množstvím témat, která je možné pro exkurze využít. Také je relativně snadné v zeměpisu vytvořit mezipředmětové vazby (s dějepisem, přírodopisem aj.)

3. otázka: Ve kterém ročníku (ročnících) zeměpisné exkurze pořádáte a jaký je jejich počet ve školním roce? Prosím, vyplňte.

Nejčastěji exkurze školy využívají v ročnících, jak jsou uvedeny v níže tabulce 3.

Ročník	Četnost
9.	18
6.	16
8.	14
7.	13

Tabulka 3: Četnost ročníků, ve kterých školy využívají exkurze

V tomto případě je zajímavá shoda mezi využíváním exkurzí v 9. a 6. ročníku. Nepotvrzují se tak názory, se kterými jsem se setkal, že pořádání exkurzí pro žáky nižších ročníků je problematičtější a že se jim učitelé vyhýbají.

Další otázky byly směřovány k problematice obsahu a zaměření zeměpisných exkurzí. Učitelé měli možnost přihlásit se jen k uvedeným kategoriím.

4. otázka: Jaký je tematický obsah zeměpisných exkurzí ve Vaší škole?

Tematický obsah	Četnost
Kulturně poznávací	16
Vícepředmětový - průřezový	16
Environmentální	13
Odborný (geologie, hydrologie, pedologie)	9
Práce s mapou, orientace v terénu	9
Průmyslu, zemědělství	8

Tabulka 4: Četnost odpovědí dle tematického obsahu

5. otázka: S jakými problémy se setkáváte v souvislosti se zeměpisnými exkurzemi ve Vaší škole?

Zde učitelé volili z předepsaných možností, poslední možnost byla otevřená pro vlastní doplnění.

Problémy	Četnost
Vzdálenost místa exkurze	12
Bezpečnost, nekázeň žáků	10
Interní problém školy (suplování, zameškání ostatních předmětů)	9
Náročná příprava exkurze (náročnost pro učitele)	7
Komunikace s rodiči (odmítavé stanovisko, poskytnutí financí apod.)	4
Motivace, příprava žáků	4
Obtížný výběr tématu exkurze z hlediska aktuálně probírané látky	4
Nesetkáváme se s žádnými problémy	2

Tabulka 5: Četnost problémů školy při organizaci exkurzí

Při přípravě exkurzí se tak potvrzují doporučení Mojžíška, ale také Taibra o výhodnosti pořádání exkurzí do nejbližšího okolí školy, kdy na školách působí největší problémy vzdálenost místa exkurze. Bezpečnost a nekázeň žáků jistě není jen specifickým problémem exkurzí, ale je v současné době celospolečensky diskutovaným problémem a zasahuje do celého základního školství.

6. otázka: Jaké je finanční krytí zeměpisných exkurzí?

Varianty pro odpovědi byly předepsané.

Varianty finančního krytí	Četnost
Celá částka rodiče	20
Celá částka ze školních zdrojů	2
Sponzorský dar	2
Dotace, grant apod.	1
Klub rodičů a přátel školy	1

Tabulka 6: Varianty finančního krytí exkurze

V tomto případě je výsledek očekávaný. Většina respondentů označila odpověď, že celou částku platí rodiče. Právě proto je nutné postupovat tak, jak je to popsáno v kapitole 3.2.1, tzn. včas a dostatečně informovat rodiče o připravované exkurzi. Pro snížení nákladů na dopravu je opět výhodné plánovat exkurze do bližšího okolí.

5. PRAKTICKÁ ČÁST

Praktická část této práce vychází z teoretické a je věnována konkrétním návrhům exkurzí. Témata byla navržena tak, aby byla univerzálně použitelná na kterékoliv základní škole v ČR. Primárně však byla tato témata vytvořena pro Základní školu T. G. Masaryka v Hrádku nad Nisou (dále jen ZŠ TGM) a ve dvou případech také vyzkoušena v praxi ve výuce na této škole. Jednalo se o exkurze v 8. a 9. ročníku. Podrobnější popis exkurzí a jejich výsledků je uveden v dalším textu práce.

Obsahová složka návrhů exkurzí navazuje na posloupnost učiva, která existovala před zavedením RVP do škol. Na jednotlivých školách se zavedením ŠVP ale zásadně

nezměnil obsah a posloupnost jednotlivých témat ve výuce zeměpisu, než tomu bylo před zavedením RVP. Zdá se, že menší zásahy do tematických plánů byly vyvolány také snahou o využití stávajících učebnic. Na základních školách, se kterými spolupracuji, je učivo tradičně strukturováno tak, jak je uvedeno v následující tabulce (zjednodušeno a zkráceno):

Ročník	Učivo	Poznámka
6.	Vesmír, Země, Glóbus a mapa, jednotlivé sféry, Světadíly a oceány, Afrika, Austrálie a Oceánie	Existuje i varianta s přesunem Austrálie a Oceánie do 7. ročníku a výuky jižní Evropy v 6. ročníku
7.	Amerika, Asie, Evropa	
8.	Česká republika	Některé školy zařazují výuku ČR do 9. ročníku
9.	Svět – obyvatelstvo, hospodářství, ochrana živ. prostředí atd.	Některé školy zařazují výuku tématu Svět do 8. ročníku

Tabulka 7: Posloupnost zpravidla probíraného učiva na základních školách podle ročníků

Témata pro jednotlivé ročníky jsou řazena tak, že jako první jsou uvedeny návrhy univerzální (obecná část), ze kterých vychází konkrétní exkurze pro ZŠ TGM. Odlišují od sebe ty exkurzní aktivity, které by měly být standardními u exkurzí kdekoli v ČR (nosné téma) a aktivity volitelné (další možná témata a činnosti), které se mohou lišit v závislosti na konkrétních podmínkách. Některá z těchto volitelných témat jsem zařadil do konkrétních exkurzí pro ZŠ TGM.

Všechny exkurze jsou cíleně navrženy do blízkých míst v okolí škol. V těchto případech odpadá nebo je minimalizovaná ta část organizační složky, která se týká dopravy. Důraz je kladen na žákovu poznání okolí svého bydliště z poněkud jiného úhlu, než byl dosud zvyklý.

5.1. EXKURZE PRO 6. ROČNÍK ZŠ

Exkurze v 6. ročníku je vzhledem k věku žáků pojata nenáročně jak délkou exkurze, která by neměla přesáhnout dobu běžného vyučování, tak obtížností tématu a v neposlední řadě nároky na fyzickou zdatnost.

Při exkurzi se žáci seznamují s novou látkou, ale také s jinou formou výuky, blíže poznají vyučujícího, se kterým se do té doby setkávali jen ve třídě. Blíže poznají i ty své vrstevníky, se kterými dosud mnoho času netrávili. Tato sociální složka bude významná především u víceletých gymnázií, kde si žáci své vazby teprve budují.

Téma exkurze: Člověk a půda

5.1.1 Obecná část

Cíl exkurze:

Pochopení významu půdy pro život rostlinstva a živočišstva, základní dělení a typizace půd, různé využívání půdy (zemědělská družstva, malopěstitelé), přírodní rizika nebo rizika spojená s činností člověka.

Nosná témata exkurze:

- Ukázka půdního profilu pomocí polní lopatky nebo na odkryté stráni, vrstvy, tvorba půdy
- Využívání půdy – zemědělství, závislost zemědělské výroby na kvalitě a typu půdy (výskyt na polích, loukách, ale také lesích), další faktory (nadmořská výška, svažítost, orientace vůči Slunci)
- Půda v ohrožení (eroze, ekologické havárie, nadměrné hnojení...)

Další možná témata a činnosti:

- Práce s mapou a orientace v terénu
- Schematický náčrtek okolí
- Vyhledávání a průběžné zapisování předmětů v přírodě, které jsou antropogenního původu
- Půda a město – charakteristika půdy ve městě, podíl zelených ploch ve sledované oblasti, důsledky nedostatku zeleně ve městech, návrh řešení
- Sledování a změny počasí
- Chemické a fyzikální vlastnosti půd (pH, barva, hrubost částic, vlhkost apod.)

5.1.2. Exkurze TGM

Exkurze začíná na školním pozemku prací s mapou, žáci se zorientují v terénu a po tomto úvodu proběhne návštěva zemědělského družstva na okraji Hrádku nad Nisou. Cestou mohou žáci plnit různé úkoly, jako např. měření délky trasy na mapě, ve skutečnosti apod. V zemědělském družstvu se žáci dozvědí o jednotlivých typech půd a jejich využívání. Žáci poznají, jakým způsobem se družstvo o svěřenou půdu stará, jak na ní hospodaří, jaké plodiny pěstuje anebo jakou půdu využívá pro pastvu. Praktická ukázka se týká především zemědělské techniky, technologií hnojení a zhlédnutí půdního profilu, na kterém žáci uvidí jednotlivé vrstvy. Dozvědí se, že proces tvorby půdy je dlouhodobý a trvá řádově stovky let. Návštěva drobného zemědělce žáky zavede

do zcela jiného prostředí, uvidí zde rozdíly ve využívání půd, některé odlišné postupy, ale také jistě vřelejší vztah ke zvířatům. Exkurze bude zakončena na Kohoutím vrchu, ze kterého je pěkný výhled na Hrádek nad Nisou. Zde žáci nakreslí panorama okolí.

5.2 EXKURZE PRO 7. ROČNÍK ZŠ

Exkurze v sedmém ročníku volně navazuje na předchozí, věnovanou především půdě. Úkoly pro žáky jsou v tomto případě náročnější a žáci se aktivně podílejí na přípravě obsahu exkurze.

Téma exkurze: Dobývání nerostných surovin člověkem

5.2.1 Obecná část

Cíl exkurze:

Pochopení významu těžby surovin pro společnost, formování postoje k dilematu - nezbytnost těžby a negativní vlivy na ŽP. Návštěva místa s těžbou (nebo bývalé těžby). Pochopení socioekonomických souvislostí těžby (zaměstnanost apod.). Návaznost na exkurzi uskutečněnou v šestém ročníku v souvislosti s překonáváním půdního obalu při těžbě.

Nosná témata exkurze:

- Jak člověk zjišťuje přítomnost nerostných surovin? Návaznost na předchozí exkurzi o půdě.
- Druhy těžby - hlubinná, povrchová - výhody, nevýhody - vliv na životní prostředí
- Těžené suroviny, techniky (mechanické, chemické, ruční)
- Ukázka konkrétního místa těžby - aktivní nebo již ukončené
- Využití místa po ukončení těžby

Další možná témata a činnosti:

- Práce s mapou - orientace v terénu, výpočty – návaznost na předchozí exkurzi
- Vliv různých druhů doprav na ŽP
- Historie techniky těžby

5.2.2. Exkurze TGM

Oproti exkurzi v 6. ročníku se budou žáci do přípravy aktivně zapojovat přípravou obsahových témat. Zpracování témat bude písemné a v rozsahu maximálně 5 minutového výkladu. Témata budou zpracována ve skupinách po 3-4 žácích. Zadání těchto témat je následující:

- Jakými způsoby člověk zjišťuje přítomnost nerostných surovin pod zemským povrchem?

- Jaké existují druhy těžby? Pokuste se popsat jejich výhody a nevýhody
- Představte si místo, na kterém skončila povrchová těžba uhlí. Navrhněte způsoby, kterými byste toto místo upravili. Cizím slovem se tato činnost nazývá rekultivace. Vezměte v úvahu omezené finanční prostředky, estetiku místa, prospěšnost pro člověka a životní prostředí
- Těžené suroviny je nutné z místa těžby dopravit ke zpracování nebo spotřebě. Jakými způsoby lze suroviny převážet? Zamyslete se nad jednotlivými druhy doprav a jejími vlivy na životní prostředí.
- Lignitový důl Kristýna – charakteristika oblasti, historie, současnost

Trasa exkurze je vedena pěšky. Při ní žáci navštíví v současnosti hojně navštěvovaný rekreační areál Kristýna, který byl dříve povrchovým dolem na lignit. Dále žáci projdou místa hlubinné těžby lignitu, která nejsou příliš známá a dlouhou dobu byla skryta v pohraničním pásmu. Poté proběhne výstup na Kohoutí vrch. Kromě vyhlídky na město, kde mohou žáci plnit různé úkoly (práce s mapou, měření vzdáleností) nebo porovnávat (těžená oblast lignitu v Polsku, pískovny ve Václavících). Pod Kohoutím vrchem byl dříve lom na pískovec, který si mohou žáci zblízka prohlédnout.

5.3 EXKURZE PRO 8. ROČNÍK ZŠ

Při této exkurzi se žáci již plně zapojí do přípravy exkurze a podílí se na tvorbě pracovních listů, mohou zjišťovat i organizační záležitosti – možnosti dopravy na místa apod.

Téma exkurze: Stavby v přírodě a jejich vliv na ráz krajiny

5.3.1 Obecná část

Cíl exkurze:

Snaha o žákovy samostatné posouzení zásahu do krajiny stavbou různých objektů. Motivačním a aktivizačním prvkem bude vnímání nově vznikajících staveb, které jsou do jisté míry kontroverzní (větrné elektrárny, průmyslové zóny, uvažovaná stavba nové budovy knihovny v Praze apod.). Výběr staveb je volný, exkurze by měla vyústit do sestavení pořadí staveb, které svými vlastnostmi nejvíce zasahují do přírodního rázu krajiny.

Nosná témata exkurze:

- Charakteristika jednotlivých staveb v přírodě, jejich historie, prospěšnost, účel, estetika
- Zhodnocení jednotlivých staveb, žákův vlastní názor na prezentované stavby a vytvoření pořadí staveb podle výraznosti zásahu do rázu krajiny.

Další možná témata a činnosti:

- Charakteristika staveb z jiných úhlů pohledu (pomíjivost, ztráta účelu, chátrání, doba vzniku apod.)

5.3.2. Exkurze TGM

Exkurze na téma Stavby v přírodě a jejich vliv na ráz krajiny je určena pro žáky 8. ročníku ZŠ TGM, kteří v tomto období v zeměpisu probírají regionální zeměpis České republiky, konkrétně zeměpis Libereckého kraje. Téma exkurze vhodně navazuje

na látku právě probíranou ve výuce. Exkurze proběhla dne 28. dubna 2008. Její trasa je přiblížena na obr. 4.

Obrázek 2: Trasa exkurze pro 8. třídu ZŠ TGM

Příprava exkurze byla vložena do předem vytvořené tabulky, která může sloužit například jako itinerář. V tabulce uvádím přípravu exkurze.

Název exkurze	Stavby v přírodě a jejich vliv na ráz krajiny	Škola	ZŠ TGM
		Třída	8. ročník, 30 žáků

	krajiny	Datum	28. 4. 2008, 8:00 – 13:30
Náhradní program (špatné počasí, pro neúčastníci se žáky)		Nestanoven	
Cíle exkurze:			
Objektivní i subjektivní posouzení zásahu člověka do krajiny stavbou jednotlivých objektů. Vybrané stavby: Ještěd, Grabštejn, Větrné elektrárny Lysý vrch, Tepelná elektrárna Turów, Kristýna, pískovna Václavice, ropíky ⁴⁷ . Úkolem je sestavení pořadí staveb nejvíce a nejméně zasahujících do rázu krajiny.			
Organizační příprava (informace žákům):			
<ul style="list-style-type: none">- Sraz 28. 4. 2008 v 8:00 u školy- Odjezd z Terminálu Hrádek na Horní Sedlo- S sebou: oblečení vhodné pro pohyb v lese, pevné boty, pláštěnku, svačinu + pití, 6 Kč na autobus, psací potřeby; doporučeno vzít: fotoaparát, dalekohled, mapu východní části Lužických hor- Kontrola obsahových příprav- Návrat v cca 13:30 k budově školy			
Organizace (ostatní):			
<ul style="list-style-type: none">- Příruční lékárna- Poučení o bezpečnosti- Fotoaparát, dalekohled- Délka trasy cca 7 km			
Příprava obsahu:			
<u>učitel</u> : Příprava a kompletace pracovních listů, průběžná a finální kontrola příprav žáků			
<u>žáci</u> : K jednotlivým tématům připravit příspěvek v trvání max. 5 minut s využitím internetu			
Témata:			
<ul style="list-style-type: none">- Ještěd – charakteristika, krátká historie, technické údaje (rozměry) zajímavosti apod.- Srovnajte 2 blízké elektrárny – tepelnou elektrárnu Turów na polské straně a 5 větrných elektráren na Lysém vrchu nedaleko Chrastavy. Porovnejte je na			

⁴⁷ Pozn.: Stavba lehkého opevnění z let 1936 - 1938

<p>základě co nejvíce informací a argumentů – velikost, dopad na životní prostředí, estetika, ale také výkon a množství dodávané elektřiny</p> <ul style="list-style-type: none"> - Napište krátkou informaci o „řopících“. Co to řopíky jsou, proč se tak jmenují, k čemu sloužily nebo měly sloužit? Zkuste najít místa v okolí Hrádku nad Nisou, kde jsou postaveny (www.ropiky.net) - Grabštejn – dominanta okolí Hrádku – krátce tento hrad a zámek charakterizujte, především se zaměřte na věž hradu, která je vidět z širokého okolí. Pokuste se najít její rozměry a krátce vyjádřete svůj názor na to, jak hrad zapadá do okolní krajiny - Zatopený důl Kristýna a Pískovny Václavice – porovnejte tyto 2 oblasti těžby – plocha, shodné znaky. Na Kristýně se již netěží, ve Václavicích ano. Navrhněte využití místa po skončení těžby písku
Trasa exkurze, orientační časy a probíraná témata:
<ul style="list-style-type: none"> - 8:00 - ZŠ TGM – přesun k Terminálu Hrádek - 8:30 - Odjezd Horní Sedlo - 9:00 - Horní Sedlo (Objekty v lese, řopíky, Ještěd) - 10:30 - Popova skála (Vyplnění mapy, Elektrárny, Grabštejn) - 11:30 - Kohoutí vrch (Kristýna, pískovny Václavice, vyhodnocení) - 12:30 - ZŠ TGM – ukončení exkurze, zhodnocení
Využití exkurze, zhodnocení, ostatní předměty:
<ul style="list-style-type: none"> - Bližší poznání okolí místa bydliště - Formování vlastního názoru na stavby v okolí - Pracovní listy - Dějepis – protiněmecká obrana před 2. světovou válkou - Tělesná výchova – fyzická aktivita vykonávaná při chůzi

Tabulka 8: Itinerář exkurze pro 8. třídu ZŠ TGM

Vyhodnocení exkurze

Žáci se na exkurzi připravovali sběrem informací k jednotlivým stavbám, které byly při exkurzi prezentovány, ale také kreslením obrázků, které se objevily v pracovních listech. Tuto přípravu žáci absolvovali ve škole v předmětech výtvarná výchova a zeměpis.

Samotné exkurze se zúčastnilo 26 žáků (4 chyběli) pod vedením Mgr. Chvojkové a mne. Žáky hned v úvodu exkurze velice zaujal výklad týkající se opevnění, oživením exkurze byl téměř profesionální výstup jednoho z žáků, který se vojenskou historií zabývá jako svým koníčkem ve svém volném čase. Zavedl nás dokonce k řopíku, který byl volně přístupný. Žáci tak měli možnost poznat nejen technickou stránku objektu (taktickou orientaci stavby, střílny, granátový skluz, zákopy apod.), ale také stísněné prostory, které museli vojáci snášet po dobu své služby. Vedle toho se žáci dověděli o výborné přípravě těchto staveb k obraně vlasti a o důvodech, proč nikdy nebyly využity. Během cesty na Popovu skálu (565 m n.m.) jsme využili výhled na Ještěd, při kterém proběhl výklad pomocí připravených materiálů. V čase přechodu na Popovu skálu se projevila nekázeň některých žáků. Jednalo se především o zdržování skupiny, házení různých předmětů, odmítání apod. Nekázeň byla způsobena několika jedinci, kteří do třídy propadli z předchozího osmého ročníku. Možností, které by pomohly těmto situacím předcházet, je víc. Jednou z možností je provedení výběru žáků, kteří se exkurze nezúčastní. Těm je ale nutné ve škole zajistit náhradní program. Tím by se účast na exkurzi stala svým způsobem oceněním práce žáků ve škole a nikoliv takovou součástí výuky, o kterou mnohdy někteří ani nestojí. Neúčast některých žáků na exkurzi je sice jedno z řešení, ale dost problematické. Především se jedná o začlenění exkurze do výuky, kdy je na exkurzi v dalším období navazováno, ale také zde zasahujeme do sociálních vazeb ve třídě. Při potencionální účasti propadlých žáků je ale jejich absence naopak možná, protože již exkurzi absolvovali minulý rok. Při účasti neukázněných žáků je nutné naplánovat takový program, aby byli zaměstnáni natolik, že projevy nekázně budou alespoň minimalizované.

Výstup na Popovu skálu vnímali samotní žáci jako rizikovou část exkurze, proto někteří z nich přivítali, že ho nemuseli absolvovat. Ostatní byli instruováni o bezpečném výstupu a chování na vrcholu a rozděleni do dvou skupin, které absolvovaly výstup postupně. Popova skála umožnila shlédnout vytipované stavby prostým okem, nebo i dalekohledem (Elektrárny, Grabštejn). Výhled byl 28. dubna velmi dobrý. Při oblačné nebo zatažené obloze by exkurze založená na pozorování většiny objektů z dálky neměla požadovaný efekt.

Při přechodu na Kohoutí vrch, který je další vyhlídkou na okolí, bylo k odpočinku využito místo v sedle Popovy skály, kde si žáci doplnili pracovní listy. Kohoutí vrch je podle místních lidí lepší vyhlídkové místo než Popova skála. Je z něj velmi dobře vidět celé pohraniční pásmo a sledované objekty – zatopený lignitový důl Kristýna a pískovny ve Václavících. Také vrcholová knížka, která je na Kohoutím vrchu umístěna, na žáky zapůsobila. Viděli, že i volně přístupná kniha dokáže na svém místě zůstat po relativně dlouhý čas, samozřejmě za přispění návštěvníků, kteří ji nezničí. Do knihy se také, jako ostatní pokořitelé Kohoutího vrchu, žáci zapsali a podepsali. Poté následoval návrat ke škole.

Celou exkurzi hodnotím nejen já jako vydařenou. Ke kladům patří především zájem většiny žáků o problematiku, jejich příprava i vlastní vyhodnocení ústředního tématu exkurze. V příloze 7 přikládám pracovní list vyplněný při exkurzi, který bude žákům dále sloužit jako pomůcka při opakování a především jako vzpomínka na netradiční zážitek při výuce zeměpisu. Vyplnění pracovních listů bude vyhodnoceno tak, že nejlépe vyplněné budou vystaveny na nástěnce přibližující exkurzi. Žáci, kterým listy patří, obdrží známku za práci v hodině.

K záporům exkurze patřila již zmíněná nekázeň jednotlivců.

Při exkurzi bylo pořízeno velké množství fotodokumentace, jejíž část také přikládám (viz příloha 8).

5.4 EXKURZE PRO 9. ROČNÍK ZŠ

Exkurze v 9. ročníku je exkurzí, která by měla být do jisté míry výběrová, především pokud se koná v jarních měsících, kdy už mají žáci podané přihlášky

na střední školy a již nejsou příliš motivováni k učení. Výskyt nekázně je v těchto případech pravděpodobnější.

Téma exkurze: Chráněná území - to nejcennější z přírody, co máme!

5.4.1 Obecná část

Cíl exkurze:

Pochopení rozdílů mezi jednotlivými typy chráněných území, návštěva konkrétního chráněného území se zdůrazněním předmětu ochrany, poukázání na problémy s ochranou, kontrast s "nechráněnou" krajinou. Seznámení se Zákonem o ochraně přírody a krajiny.

Nosná témata exkurze:

- Velkoplošná a maloplošná chráněná území - rozdíly, podstata ochrany
- Návštěva konkrétního chráněného území
- Základní charakteristika oblasti
- Co se zde chrání a proč?
- Problémy oblasti

Další možná témata a činnosti:

- Vytvoření vlastní mapy území, trasy exkurze, míst zastavení a ostatních významných nenavštívených míst
- Historické souvislosti oblasti, vznik a vývoj ochrany
- Pantomima (předvedení činností zakázaných v CHKO apod.)

5.4.2 Exkurze TGM

Exkurze na téma Chráněných území žáky 9. třídy zavede do CHKO Jizerské hory. V tomto období žáci opakují látku předchozích ročníků nebo se věnují netradičním aktivitám (multimediální výuka zeměpisu apod.). Exkurze je tak vhodně zařazena do již volnějšího učebního režimu, který žáci na konci devátého ročníku mívají.

Exkurze proběhla dne 5. května 2008. Její trasa je zřejmá z následujícího obrázku:

Obrázek 3: Trasa exkurze pro 9. třídu ZŠ TGM

Název exkurze	Chráněná území - to nejcennější z přírody, co máme!	Škola	ZŠ TGM
		Třída	9. ročník, 18 žáků
		Datum	5. 5. 2008, 7:00 – 17:00
Náhradní program (špatného počasí, neúčastníci se žáci)		Výuka v paralelní třídě	
Cíl exkurze:			
Pochopení rozdílů mezi jednotlivými typy chráněných území, návštěva CHKO Jizerské hory. Upevnění poznatků získaných v dřívější výuce týkající se předmětu ochrany a problémů s ochranou přírody. Dále kontrastu s "nechráněnou" krajinou, život místních lidí, rekreantů apod.			
Organizační příprava (informace žákům):			
<ul style="list-style-type: none">- Sraz 5. 5. 2008 v 6:45 na nádraží ČD Hrádek n. Nis. (možno přistoupit na trase)- Odjezd v 6:58 směr Liberec- S sebou: oblečení vhodné pro pohyb v lese, pevné boty, pláštěnku, svačinu + pití, 100 Kč na dopravu, psací potřeby; doporučeno vzít: fotoaparát, dalekohled, mapu Jizerských hor- Návrat v cca 17:00 na nádraží v Hrádku nad Nisou			
Organizace (ostatní):			
<ul style="list-style-type: none">- Příruční lékárna- Fotoaparát, dalekohled- Nezapomenout obsahové přípravy- Délka trasy je cca 13 km			
Příprava obsahu:			
učitel: Příprava a kompletace pracovních listů, průběžná a finální kontrola příprav žáků, příprava pantomimy.			
žáci: K jednotlivým tématům připravit příspěvek v trvání max. 5 minut. Využijte především internet.			
Témata:			
<ul style="list-style-type: none">- Návrh nejvýhodnější trasy pro naši skupinu cca 20 lidí z Hrádku do Bedřichova ráno a odpoledne zpět, návrh slev, které můžeme získat, konečná cena pro žáka			

<ul style="list-style-type: none"> - Návrh trasy exkurze - začátek Správa CHKO Jizerské hory - Liberec, konec Bedřichov (použijte mapu, internet apod.). Je nutné absolvovat zastavení: Přehrada Josefův důl, Kristiánov, PR Nová louka, Bedřichov - Jizerské hory (obecná charakteristika, co znamená statut CHKO, zóny ochrany a jejich charakteristika, co se zde chrání?) - Kristiánov - historie (napovím - sklárna) - PR Nová louka (charakteristika, co je zde chráněno?) - Bedřichov - v sezóně extrémně frekventovaná obec (najděte důvody, proč právě Bedřichov a ne třeba Horní Maxov?)
Trasa exkurze, orientační časy a probíraná témata:
<ul style="list-style-type: none"> - 6:45 Hrádek nad Nisou: Sraz - 6:58 Hrádek nad Nisou: Odjezd směr Liberec - 7:27 Liberec: Příjezd - 7:30 – 8:00 Liberec: Roubené sídlo Správy CHKO Jizerské hory - 8:15 Liberec: Odjezd směr Bedřichov - 8:45 Bedřichov: Příjezd (turistické centrum Jizerských hor, pantomima) - 10:00 Bedřichov: Odjezd směr Hrabětice - smluvní doprava - 11:00 Přehrada Josefův důl (CHKO Jizerské hory, vodohospodářství v CHKO) přesun Kristiánov - 12:00 Kristiánov (historie sklářství, dopady těžby na lesy), Přesun PR Nová louka - 13:00 PR Nová louka (chráněné druhy rostlin a živočichů) - 13:15 - 14:15 Nová louka - oběd - 15:40 (16:36) Rudolfov: Odjezd - 16:03 nebo 16:59 Liberec Fügnerova: Příjezd - 16:29 (17:29) Liberec ČD: Odjezd směr Hrádek nad Nisou - 16:53 (17:53) Hrádek nad Nisou ČD: Ukončení exkurze
Využití exkurze, zhodnocení, ostatní předměty:
<ul style="list-style-type: none"> - Formování postoje k chráněnému území a chování při pobytu na jeho území - Pracovní listy - Dějepis – historie bývalých sklářských osad Kristiánov a Nová louka

- Přírodopis – chráněné druhy zvířat a rostlin- Tělesná výchova – fyzická aktivita vykonávaná při chůzi

Tabulka 9: Itinerář exkurze pro 9. třídu ZŠ TGM

Vyhodnocení exkurze

Podobně jako při exkurzi v 8. třídě se i na tuto exkurzi žáci předem samostatně připravovali, především tvorbou obsahových materiálů. Navíc také zjišťovali organizační záležitosti týkající se dopravy do Jizerských hor a zpět. Již v této fázi přípravy zjistili, že dopravní spojení není v těchto měsících ideální. Průvodcem při exkurzi byl opět pracovní list, jehož znění příkládám v příloze 9. Obsahuje náročnější úkoly, se kterými se žáci velmi dobře vypořádali.

Samotné exkurze se zúčastnilo 19 žáků 9. B pod vedením Mgr. Chvojkové a mne. Exkurze byla naplánována jako celodenní, především kvůli relativně velké vzdálenosti od Hrádku nad Nisou a již zmíněné problematické dopravě. Exkurze začala na nádraží v Hrádku nad Nisou, kde se z vybraných peněz zaplatila skupinová jízdenka do Liberce a zpět. Ve vlaku bylo dostatek času na rozbor plánu exkurze, poučení o bezpečnosti a další organizační pokyny. Po příjezdu do Liberce, ještě před odjezdem autobusu do Bedřichova, jsme si prohlédli roubené sídlo Správy CHKO Jizerské hory. Poté následoval přesun a odjezd do samotné CHKO.

V Bedřichově proběhla první zastávka, při které jsme se věnovali problémům této obce, zejména v turisticky frekventovaných obdobích, v zimě a v létě. Žáci také předváděli pantomimu, při které měli parodovat činnosti, které se nesmí v CHKO dělat. Tato aktivita nenásilnou formou přispěla k upevnění zásad chování v přírodě.

Poté následoval přesun k přehradě Josefův důl. Tam žáci poznali vodohospodářské dílo, které, podle jejich reakcí, většina ještě neměla možnost navštívit. Pochopili výhodu přehrady, která se nachází ve vyšší nadmořské výšce a tím je minimalizováno riziko znečištění. Po výstupu na Kristiánov jsme se ponořili do sklářské historie Jizerských hor. Také na příkladu těžby dřeva pro jeho následné spalování ve sklářských pecích žáci pochopili současnou špatnou druhovou skladbu lesa.

Dověděli se, že lesy v Jizerských horách prodělaly také kalamity – hmyzí, větrné a také, že byly dlouhá léta vystavovány emisím z polských a německých elektráren (návaznost na exkurzi v 8. ročníku). Další zastávkou byla návštěva přírodní rezervace Nová louka, kde žáci poznali místo se zvýšenou ochranou a zvláštním režimem (zákaz vstupu). Dověděli se o významu tohoto ekosystému pro chráněné druhy rostlin a živočichů.

Navštívili jsme také Šámalovu chatu, kde jsme obědvali.

Vzhledem k problematické dopravě jsme byli nuceni dojít až do Rudolfova, kam zajíždí liberecká MHD. Díky tomu jsme ale měli možnost navštívit také přehradu v Bedřichově. Podél Černé Nisy jsme došli až k elektrárně v Rudolfově, kde žáci viděli příklad energetického využití vody.

Exkurze splnila své poslání lépe než předchozí v 8. třídě. Podařila se i po stránce organizační (návaznost spojů, dodržení plánovaných zastavení apod.). Také jsem, na základě zkušenosti z exkurze 8. třídy, nevytvořil tak obsáhlý pracovní list, aby jeho vyplňování žákům nezabralo příliš mnoho času.

Během exkurze jsme nepozorovali závažnější projevy nekázně. Žáci dodržovali pravidla, která jim byla sdělena a vysvětlena při zahájení exkurze.

K záporům řadím pouze relativně dlouhé přechody mezi jednotlivými místy zastavení. Vzhledem k daným podmínkám ale nebylo možné nalézt výhodnější řešení. Přechody jsme přerušovali a čas vyplňovali různými aktivitami (sledování okolí, spád vodních toků, eroze apod.) Zcela bezprostřední a neřízenou aktivitou bylo koulování s využitím zbytků sněhu (také viz Příloha 10).

6. ZÁVĚR

Ve své pedagogické praxi a při tvorbě této práce jsem postupně zjišťoval, že problematika exkurzí je málo popsána a že nejvíce chybí analýza a zobecnění zkušeností z pedagogické praxe. Proto jsem také v diplomové práci věnoval značnou pozornost nejen rozboru existující literatury, ale snažil jsem se zároveň shromáždit maximum poznatků od zkušených pedagogů. Zajímaly mě nejen názory na opodstatněnost exkurzí, ale i osvědčené metodické postupy, opakující se problémy atd. Ověřil jsem si, že se na téma exkurzí diskutuje i v zahraničí a také tyto poznatky jsem zapracoval. Pro získání lepšího přehledu o rozšířenosti exkurzí jsem také použil metodu dotazníku. Na tomto základě byly zformulovány obecné zásady přípravy a uskutečnění exkurze (exkurzní fáze). Tyto zásady je možné považovat za univerzální – jsou využitelné nejen v zeměpisu, ale i na různých základních školách a dalšími pedagogy.

Teoretická část obsahuje výklad pojmů a definic problematiky, se kterými se setkáváme v domácí i zahraniční literatuře, pedagogické praxi, ale i v běžném „nepedagogickém“ životě. Značná pozornost byla věnována rozboru jednotlivých fází exkurze. Postupně jsem zjišťoval, že každá fáze je důležitá a žádnou nelze v žádném případě opomenout. V opačném případě by nebyly zdaleka využity všechny výhody, které exkurze jako forma nabízí a její výchovné a vzdělávací vyznění by zřejmě bylo problematické.

Praktická část je věnována návrhům zeměpisných exkurzí pro třídy 2. stupně ZŠ. Právě při tvorbě této části sehrála klíčovou úlohu doporučení zkušených pedagogů. Jedním z cílů návrhů exkurzí bylo docenění mezipředmětových vazeb a v současnosti aktuálních průřezových témat, v tomto případě environmentální výchovy. Podle poznatků z pedagogické praxe jsou exkurze navrženy do relativně blízkého okolí školy. Tím je akcentováno hlubší a všestrannější poznávání okolí svého bydliště, časové a finanční možnosti a také méně náročná organizace. Témata jsou navržena tak, aby byla možná alespoň částečná tematická návaznost na exkurzi z předchozího ročníku. Je tak vytvořen základ systému, který může konkrétní škola využít a upravit podle svého školního vzdělávacího programu a konkrétních podmínek. Tato část práce obsahuje poznatky z již uskutečněných exkurzí a jejich hodnocení. V praxi se potvrdila

odůvodněnost popsaných metodických postupů. Zkušenosti, které jsem v této oblasti získal, budou nepochybně mimořádně cenné v mé další pedagogické práci.

7. POUŽITÁ LITERATURA

Tištěné zdroje:

ČÁP, Jan, MAREŠ, Jiří. *Psychologie pro učitele*. Vyd. 2. Praha : Portál, 2007. 655 s. ISBN 978-80-7367-273-7.

Efektivní učení ve škole. 1. vyd. Praha : Portál, 2005. 144 s. ISBN 80-7178-556-3.

Exkurze do Lužice TU Chemnitz a TU Liberec : Podklady. [s.l.] : [s.n.], 2007. 94 s.

FENCL, František. *Exkurze žáků III. ročníku SEŠ do podniku v předmětu podniková ekonomika*. 1. vyd. Praha : SNTL, 1976. 102 s.

KOL. *Exkurze jako inovativní metoda studia biologie a ekologie*, Praha : Acta katedry biologie a ekologické výchovy UK v Praze – Pedagogické fakulty, 2004. 228 s.

KOVALIKOVÁ, Susan, OLSENOVÁ, Karen. *Integrovaná tematická výchova*. 2. upr. vyd. Kroměříž : Spirála, 1995. 304 s. ISBN 80-901873-1-5.

KUJAL, Bohumír a kol. *Pedagogický slovník*. 1. vyd. Sv. 2. Praha : SPN, 1965. 350 s.

MAŇÁK J., Švec V. *Výukové metody*, Brno: Paido, 2003. 219 s. ISBN 80-7315-039-5.

MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Exkurze v družinách mládeže*. 1. vyd. Praha : SPN, 1959. 69 s.

MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Teorie vyučovacích forem*. 1. vyd. Praha : SPN, 1984. 200 s.

PERKNEROVÁ, Kateřina. Karolínka pláče kvůli škole. Když tam nemůže. *Deník : Události & témata*. 11.4.2008, č. 86, s. 9.

PETTY, G. *Moderní vyučování. Praktická příručka*, Praha: Portál, 1996. 380 s. ISBN 80-7178-070-7.

PRŮCHA, Jan, WALTEROVÁ, Eliška, MAREŠ, Jiří. *Pedagogický slovník*. 1. vyd. Praha : Portál, 1995. 292 s. ISBN 80-7178-029-4.

SLAVÍK, M., MILLER, I. *Oborová didaktika: textová studijní opora*. Praha: ČZU, 2004. ISBN 80-213-1145-2.

SPALOVÁ, Kamila. *Republika Československá na podkladě kulturně - zeměpisném : Zeměpis prací tvořivou*. 2. upr. vyd. Praha : Ústřední nakladatelství a knihkupectví učitelstva československého, 1931. 271 s.

Elektronické zdroje:

Barcelona Field Studies Centre [online]. 2008 , Page update 21/04/08 [cit. 2008-04-22]. Dostupný z WWW: <<http://geographyfieldwork.com/>>.

Depend Education Management [online]. 2006 , Last Modified : 2006-08-09 [cit. 2008-04-20]. Dostupný z WWW: <http://www.forces.gc.ca/dgcb/educat/Osap/engraph/osap_200_15_1_e.asp>.

GOODMACHER, Greg. *Designing Environmental Field Trips* [online]. 1998 [cit. 2008-04-19]. Dostupný z WWW: <<http://www.jalt.org/global/33Des.htm>>.

MAREŠ, Jiří. *Sociální klima školní třídy : Přehledová studie* [online]. 2005 [cit. 2008-04-20]. Dostupný z WWW: <http://klima.pedagogika.cz/trida/doc/Mares_Klima_tridy.pdf>.

MILLER, Ivan. *Didaktika odborných předmětů: Učební text - učitelství odborných předmětů* [online]. Praha : 2001 [cit. 2008-04-19]. Dostupný z WWW: <<http://miller.wz.cz/>>.

Prostor : Spořilov: *Osobnosti* [online]. [2008] [cit. 2008-04-19]. Dostupný z WWW: <<http://www.prostor-ad.cz/pruvodce/praha/sporilov/ostatni/spalova.htm>>.

Why Take Field Trips? [online]. 2005 [cit. 2008-04-20]. Dostupný z WWW: <<http://www.campsilos.org/excursions/grout/fieldtrip.htm>>.